

146603

T.C

İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

146603

Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi
(M.Ö 7. Yüzyıldan Hıristiyanlığın Kabulüne Kadar)

Ayşe Övür
2501980756

Danışman : Prof. Dr. Mehmet Özsait

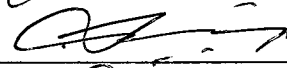

Düzeltilmiş Tez

İstanbul 2004

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

TARİH Anabilim Dalında 2501980756 numaralı AYŞE ÖVÜR'ÜN hazırladığı "ESKİÇAĞ'DA ARMENİA BÖLGESİ (M.Ö. VII.'DAN HİRİSTİYANLIĞIN KABULÜNE KADAR)" konulu YÜKSEK LİSANS / ~~DOKTORA~~ TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 10. Maddesi uyarınca 07.07.2004 ÇARŞAMBA günü saat 15.00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin "~~Yüksek Lisans~~"ne* OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.MEHMET ÖZSAİT	KABUL	
PROF.DR.OĞUZ TEKİN	Kabul	
PROF.DR.ALİ İHSAN GENCER	Kabul	
DOÇ.DR.A.VEDAT ÇELGİN	KABUL	
DOÇ.DR.BEDİA DEMİRİŞ	Kabul	

Düzeltilmiş Tez

İlk jüri savunmasında düzeltme kararı verilen “Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (M.Ö 7. yüzyıldan Hıristiyanlığın Kabulüne Kadar)” isimli tez hem şekil, hem de içerik olarak değiştirilmiştir.

ÖZ

Bu tezin hazırlanmasında amaç, şimdige değin hakkında yeterli bir araştırma yapılmadığı düşünölen Eskiçağ'da Armenia Bölgesi ve bu bölgede yaşayan halkla ilgili olarak Eskiçağ tarihçilerinin, coğrafyacılarının ve yazarlarının verdiği bilgileri değerlendirip doğru bir yöntemle bir araya getirmek istenmesidir. Bununla beraber zaman zaman Eskiçağ kaynaklarının bilgi vermediği ya da yetersiz bilgi verdiği veya yoruma gerek duyulan durumlarda, konuyla ilgili uzman modern çağ bilim adamlarının görüşlerine de başvurulmuştur. Yaklaşık M.S. 5. yüzyıla kadar bilinen Armenia kökenli tarihçi olmadığı için tez çalışması sırasında Yunan ve Roma kökenli Eskiçağ tarihçilerinin eserleri önemle değerlendirilmiştir. Çalışılan tezin kapsamı altında tarih bilgisi ve bölgenin coğrafi koşullarının yanı sıra, Armenia halkının kökeni ve din kültürü de gerçek ve bilimsel bilgilerin ışığı altında tartışılmak ve aktarılmak istenmiştir. Armenia Bölgesi tarihi ancak komşuları olan Med, Pers, Parth, Sasani yada Helenistik kırıallıklar, Roma, Bizans gibi devletlerle olan ilişkisi esas alınarak çalışılabilmıştır.

ABSTRACT

The target of the preparation of this thesis is to study ancient Armenian region and the same regions population, which is thought there is not enough expiore has been done yet. During the study, mainly took into consideration of antique age historians, geographers and writers information. Although, when these writers can not give proper or enough knowledge and when the subject that is studied on needs comments, being applied to the modern age scholars. In this study when it is needed tried to combine ancient age writers' accounts with the modern historians' information. Since there are not Armenian origin historians until the A.D. 5th century had to apply to the information of Greek and Roman origin historians. On this thesis apart from the history and geographical situation of the region also given priority to the origin of the Armenians and their religion. Armenian history could be studied under the relations of the neighbor countries such as Media, Persia, Parthia, Sasani, Hellenistic kingdoms, Roma and Byzantium.

ÖNSÖZ

Bu tez araştırması sırasında Eskiçağ Tarihinde Armenia olarak adlandırılan bölge ve burada yaşayan Armenia halkı ile ilgili olarak Antik çağ tarihçi, coğrafyacı ve yazarlarının günümüze kalan eserleri esas alınmıştır. Aynı zamanda yeni araştırmalar ve Eskiçağ kaynakları bir bütün halinde tutarlı ve doğru bir şekilde bir araya getirilmek istenmiştir. Şimdiye değin hakkında yeterli araştırma ve yayın yapılmayan ve bu nedenle tarihi ile ilgili hala pek çok önemli konunun karanlıkta kaldığı Armenia, büyük uygarlıklarının merkezine uzak bir coğrafyada bulunması ve yaşamı zorlaştırıcı coğrafi koşullarının da önemli etkisiyle yüksek bir kültür geliştirememiştir. Bununla birlikte Kafkasya, İran ve Mezopotamya arasında kalması nedeniyle stratejik olarak önemlidir. Armenia tarihinin araştırılması ve gerçeklerin gün ışığına çıkarılması Armenia Bölgesi ile ilgili olarak hala karşılaştığımız pek çok karışık ve yanlış bilgiyi düzelterektedir. Bu çalışma sırasında sıklıkla karşılaşılan ve önemli tarihi hatalara yol açtığı düşünülen konu Urartu ve Armenia tarihinin birbirine karıştırılmasıdır. İlgili bölümlerde bu iki halkı birbirine bağlayacak hiçbir kanıt, belge ya da arkeolojik verinin olmadığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Tezin içeriğinde ilk defa M.Ö 6. yüzyılda bir yazılı metinde (Behistun rölyefi) karşılaştığımız Armenia bölgesi ya da Armenia halkının, Hıristiyanlığın kabul edildiği M.S. 5. yüzyıla kadar olan tarihsel süreci yanı sıra Antik kaynakların ışığında Armenia halkının kökeni, dini inançları ve sosyal, kültürel hayatta önemli rol oynayan coğrafi yapıya da önem verilmek istenmiştir. Ayrıca yaklaşık M.S 6. yüzyıldan sonra yaşanan gerileme ve çöküş dönemine de okuyucuya fikir vermesi açısından değinilmek istenmiştir.

Bu tez çalışması sırasında büyük bir sabırla yardımcı olan Hocam Sn. Prof. Dr. Mehmet Özsait'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Sn. Dr. Hamdi Şahin'e yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Kusursuz olmak gibi bir amacı olmayan bu çalışmada sadece tarihi gerçeklerin ortaya çıkması için bir adım atılmaya çalışılmıştır.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Öz / Abstract.....	iii
Önsöz.....	iv
İçindekiler.....	v
Harita, resim, tablo listesi.....	vii
Kısaltmalar listesi.....	viii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
Armenia Bölgesinin Coğrafyası	
1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı.....	3
1.2. Akarsular ve Göller.....	7
1.3 İklim Özellikleri.....	13
1.4 Bitki Örtüsü.....	16
1.5 Doğal Kaynaklar.....	19
1.6 Bölgenin Tarihi Coğrafyası.....	21
İKİNCİ BÖLÜM	
Halkın Kökeni ve Etnik Yapısı.....	24
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Armenia Bölgesinin Siyasal Tarihi	
3.1 Akhaemenidler ve Orontid Hanedanlığı Döneminde Armenia (M.Ö 522 – M.Ö 188).....	34
3.2 Artaksias Hanedanlığı (M.Ö 189 – M.S 2)	
3.2.I Artaksias ve I.Artavasdes Dönemi (M.Ö 189 – M.Ö 95).....	45
3.2.2. I. Tigranes Dönemi (M.Ö 95 – M.Ö 55).....	48
3.2.3. II .Artavasdes Dönemi (M.Ö 55 – M.Ö 33).....	58
3.2.4. Artaksias Hanedanlığının Sonu (M.Ö 33 – M.S. 2)...	65
3.3 Yönetimde Karışıklıklar (M.S. 2 - 66)	68
3.4 Arsakid Hanedanlığı ve Roma Çekişmesi(M.S 66 – 299/300).....	83

3.5 Hıristiyanlığın Yayılması.....	90
3.6 Feodalite ve Çöküş Dönemi.....	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Armenia Bölgesi'nin Kültürel Tarihi

4.1. Dil.....	94
4.2. Hıristiyanlık Öncesi Dinsel İnançlar ve Mitoloji.....	96

SONUÇ.....	101
EK 1. Roma İmparatorları Kronolojisi.....	103
EK 2. Haritalar.....	105
EK 3. Resim.....	107
EK 4. Karşılaştırmalı alfabeler.....	108
KAYNAKÇA.....	110

HARİTALAR, RESİM VE TABLOLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Harita 1. : Armenia Bölgesi haritası	105
Harita 2. : Armenia Bölgesi haritası.....	106
Resim 1. : Behistun rölyefi.....	107
Tablo 1. : Karşılaştırmalı alfabe.....	108
Tablo 2. : Karşılaştırmalı alfabe.....	109

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.y.	: Aynı yer
b.s.	: Basım sayısı
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
İng.çev.	: İngilizce'den çeviren
Fr.çev.	: Fransızca'dan çeviren
Haz.	: Hazırlayan
s.	: sayfa
y.y	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Eskiçağ'da Armenia konusunda yapılacak araştırmalar bir kısmını kapsadığı Doğu Anadolu Bölgesi ile birlikte komşu coğrafyaların da Eskiçağ tarihinin daha doğru anlaşılabilmesini sağlayacaktır. Ayrıca uluslararası yayınlarda karşılaştığımız bölge ile ilgili yanlış tarihi değerlendirmelerin düzeltilmesi için üzerinde durulması ve aydınlatılması gereken önemli bir konu olarak görölmektedir. Eskiçağ'da Armenia bölgesi her ne kadar merkezi bir coğrafyaya sahip olmasa da stratejik önemi nedeniyle her zaman güçlü devletlerin dikkatini çekmiş ve çoğu zaman doğu ve batı dünyası arasında tampon bir bölge olmuştur.

Bu çalışmada Eskiçağ tarihçilerinin bölge ile ilgili anlatımları ve yorumları esas alınmış olmasının yanısıra modern literatür de taranarak mümkün olduğunca en bilimsel araştırmanın yapılmasına çalışılmıştır. Bununla birlikte Armenia'nın iletişimin zor olduğu uzak bir coğrafyada bulunması Yunan ve Roma'lı yazarların kısıtlı bilgi vermesine neden olmuştur. Bunun bir diğer nedeni de Armenia kökenli eser bıraktığı bilinen bir tarihçi olmamasıdır. Armenia'lı tarihçiler ancak M.S 5. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık süreci ile karşımıza çıkarlar ve dini konularda yazmayı tercih etmişlerdir. M.S 5. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Khoroneli Moses bilinen ilk Armenia'lı tarihçi olması ile birlikte verdiğı bilgiler son derece karışık ve efsanevidir. Bunun nedeni ise Moses'in öncelikle bir Hıristiyan din adamı olmasında aranmalıdır. Çünkü Moses'in amacı açıktır ki paganist bir inanç sistemine sahip olan bölgeyi en kolay şekilde Hıristiyan yapmaktı. Moses'in yaklaşık olarak çağdaşı kabul edilen bir diğer yazar Agathangelos da Hıristiyan bir rahipti ve çoğunlukla dini konularda yazmıştır.

Armenia bölgesi için önemli bir konu çevresel koşullardır. Komşularına oranla yükseltisinin son derece fazla olduğu (pek çok yerde 2000 metre ve üzeri) ve ağır kış koşullarının hakim olduğu bölge, insanların barınma, beslenme gibi ihtiyaçlarını zor koşullar altında gidermelerine neden olmuştur. Halkın sosyal yapısının ve günlük hayatının anlaşılabilmesi için bu konu üzerinde önemle durulmak istenmiştir. Dağlık yapı iletişimi zorlaştırmakla birlikte bu bölgede yaşayanların ticaret, zanaat gibi

işlerle de uğraştığı gelişmiş şehir yaşantısına geçişi zorlaştırmış ve kimi zaman da engellemiştir.

Armenia halkının kökeni Eskiçağ yazarlarının anlatımları esas alınarak aktarılmaya çalışılmıştır. Armenia tarihi ile ilgili olarak ulaşılabilen Eskiçağ yazılı kaynakları Armenia halkının bölgeye göçlerle geldiğini bildirir, fakat bu göçler hakkında ayrıntılı bilgi vermezler. Urartu - Armenia spekülasyonunun ise asılsız olduğu açıktır. İki farklı uygarlığın birbirinin devamı olarak gösterilmek istenmesinin hiçbir bilimsel temeli yoktur.

Armenia'da I. Tigranes'in (M.Ö 95 – 55) hükümdar olduğu yıllar hariç, güçlü bir yönetim kurulamamıştır. Bu kısa dönem dışında hanedanlık ailesinin üyelerinin yabancı güçlerin tasarrufu ile tahta çıktığı görülmektedir. Bunun dışında tahta çıkmayı başarabilen isimler ise ya tahttan zorla indirilmişler ya da Seleukos Kırallığı, Roma ve Parthia gibi kuvvetli devletlere başvurup izin almak zorunda kalmışlardır. Armenia bölgesi tarihi boyunca hep yabancı güçlerin mutlak kontrolü altında varlığını sürdürmüştür. Ayrıca dağlarla bölünmüş olan bu coğrafyada pek çok yerel yönetim merkezi vardı. İlgili bölümlerde tüm bu olaylar ulaşılabilen kaynaklar ışığında aktarılmaya çalışılacaktır.

Hıristiyanlık dininin M.S 4. yüzyıldan itibaren geniş halk kitleleri tarafından kabulü ise topluma yeni bir kimlik getirmiştir. Bununla beraber karışıklıklar artmış Doğu'dan gelen göç dalgaları, İslamiyetin yayılması ve Arapların kuzeye ilerlemeleri sonucunda Armenia bölgesel bütünlüğünü koruyamamıştır. Bu şekilde Armenia, Bizans ve İran'ın egemenliğindeki bazı güçlü ailelerin idaresi altında parçalanmıştır. Yaklaşık M.S 11. yüzyılda Kilikia'da kurulan yönetim ise uzun süre varlığını sürdürememiş ve M.S 14. yüzyıl başlarında tamamen ortadan kalkmıştır. Bu tarihten itibaren ise Armenia kökenli Hıristiyanlar Anadolu, İran ve Syria'da kurulan devletlerin egemenliğinde günümüze değin varlıklarını korumuşlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Armenia Bölgesi'nin Coğrafyası

1.1 Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı

Doğu'dan batıya uzanan büyük Tetis (Tethys) Jeosenklinealinin kaplamış olduğu alan içinde bulunan Doğu Anadolu'nun asıl çatısı üçüncü zamanda kurulmuştur. Daha önceki zamanlara ait arazi, sonradan meydana gelmiş olan çok şiddetli yer hareketleri sonucunda kırılmış, parçalanmış, tabakalar altüst olmuş ve volkanik akıntılar kalın bir şekilde yığılarak araziye örtmüştür. Bu durum Paleocoğrafya konusunda yapılan çalışmalarda sorunlara neden olmaktadır. Alt Karboniferiyen'de¹, batıdan doğuya doğru uzanan deniz kolunun tüm Doğu Anadolu'yu kapladığı tahmin edilir. Kalloviyen² döneminde (Üst Jura başı), kuzeyden Suriye'ye doğru uzanan bir deniz kolunun Doğu Anadolu'nun en büyük kısmını kapladığı, sonradan And Dönemi'nde meydana gelen yükselmeler ile Kalloviyen denizi'nin çekilerek burada bir kara rejiminin hüküm sürdüğü düşünülür.

Dördüncü zamanda kıvrılma alçalma ve yükselme hareketleri devam eder. Kırılma ve çökme hatlarının doğrultusu çok defa güneydoğu – kuzeybatı, bazen kuzey – güney veya güney batı – kuzey doğu'dur. Bu kırılma hatları boyunca çok şiddetli bir volkanizma oluşarak, Doğu Anadolu'nun en büyük kısmını kaplar ve lavlar yüksek ve tek tek dağlar, veya etrafa yayılarak geniş ve çok yüksek yaylalar yada çukurları doldurarak yüksek ovalar oluşturmuşlardır. Böylece bir taraftan Suriye platformu çıkıntısı , diğer taraftan aynı nitelikli Rus platformu arasında sıkışıp kalmış olan jeosenklinealinin bu kısmı, en yeni zamanlara kadar süren kuvvetli yer hareketlerine sahne olmuştur. İki eski sağlam kitle arasında bu hareketler serbestçe yayılamayınca, daha çok sıkışma kendi içinde yükselme ve alçalma şeklinde ortaya çıkmıştır.

Yüksek Doğu Anadolu yaylası kıvrılmalarla arka arkaya yükselme ve alçalmalarla, şekilleri büyük ölçüde değiştiren çok şiddetli volkanik faaliyetlerle meydana

---

¹ Yaklaşık 340 milyon yıl önce

² Yaklaşık 180 milyon yıl önce

gelmiştir.Bu nedenle şiddetli yer hareketlerine sahne olan bölgede yüzey şekilleri bazı durumlar da çok karışık bir yapı sergiler³.

Bölgenin en önemli coğrafi özelliği dağlık bir yapıya sahip olmasıdır, çoğu denizden 2000 metrenin üzerinde uzanan dağlarla kaplıdır⁴. Doğu Anadolu'nun en alçak yeri 875 metre yükseklikte olan Iğdır Ovası'dır. Erzurum Ovası ise 1750 – 1800 metre yüksekliktedir Bölgenin orta kısmı dağların birbiri üzerine çıkmasından meydana gelen doğal bir kale etkisi yaratır. Küçük Asya ve İran platolarına doğru uzaklaştıkça dağ sıraları birbirinden ayrılmaya ve aralarına basık şekillerin hakim olduğu platolar veya geniş depresyon alanları girmeye başlar.

Dağlar genel olarak şu şekilde sıralanır ;

- Bölgenin güney kenarında bir kavis oluşturarak duvar halinde uzanan Toroslar. Batıda ve doğuda yükseklikleri fazladır. En yüksek irtifaya güneyde Cilo dağlarında (4168 metre) ulaşırlar.
- Güneydoğu Toroslar'ın kuzey kenarında Elbistan havzasından başlayarak Malatya, Çapakçur, Muş, Van Gölü, Gevar havzası ile uzayan bir depresyon şeridi vardır.Bu şerit üzerinde depresyon alanları birbirinden dağlar ile ayrılır.
- Yukarıda ki nispeten çukur alanın kuzeyinde Munzur dağları ile başlayan ve doğuya doğru Mercan (3.450 metre), Palandöken (3.124 metre), Aşağıdağ (3.270 metre) dağları ile devam eden çek belirli bir sıradağ hattı vardır. Bunlara genelde Karasu – Aras hattı adı verilir. Bu sıradağların Doğu ucu üzerinde Büyük Ağrı Dağı vardır. Bu dağ sırasının doğu kısmı ile Muş ve Van Gölü havzaları arasındaki sahada geniş platolar ve bunlar üzerinde Doğu Anadolu'nun genç volkanları olan Ağrı, Tendürek, Aladağ, Süphan, Nemrud yer alır.

³ H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 2.bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989, s.2

⁴A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, 3.bs.,Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1992, s.1

- Karasu – Aras dağlarının kuzeyinde Erzincan , Tercan , Erzurum ve Aras boyu depresyonlarından meydana gelen ikinci bir zincir uzanır. Bu çukur alanın kuzey kenarı Kargapazar (3.283 metre), Gavurdağ (3.109 metre), Kop (2.600 metre), Keşiş Dağ'ı (3.537 metre) uzanır⁵.

Çöküntü hatları, genellikle kıvrımlara dik olarak uzanır. Kırılma hatları üzerinde meydana gelen volkanlardan çıkan lavlar uzak yerlere kadar yayılarak, alçalmış alanları örtmüş veya doldurmuş, böylece blok halinde yükselmiş kütleler arasında geniş yaylalar ve yüksek ovalar meydana gelmiştir⁶.

Doğu Anadolu bölgesinin bu dağlık yapısı günümüzde olduğu gibi, Eskiçağ tarihi boyunca da yaşam koşullarını doğrudan etkilemiştir. Antik çağ yazarları da bölge coğrafyasının geçit vermez dağlık yapısından bahseder. Ksenophon **Anabasis** adlı eserinde (M.Ö 401) bölge dağlarından, burada yaşayan insanların yaşam koşullarından ve dağlık yapının insan yaşamını nasıl zorlaştırdığından açık ifadelerle bahseder⁷. Coğrafyacı Strabon (yaklaşık M.Ö 64 – M.S 21) bölge hakkında ayrıntılı bilgi veren ilk kişilerdendir. Yazdığı **Geographika** adlı eserinde bölgeyi tanımlarken dağlık coğrafya hakkında bilgi verir. Strabon anlatımında Tauroslar'ın Mezopotamya'yı, Armenia'dan ayırdığını söyler⁸. “...*Tauroslar'ın kuzeye doğru sayısız kolları vardır. Bunlardan biri Antitauroslar'dır. Euphrates'in uzağında Küçük Armenia'ya yakındır, kuzeye doğru Antitauruslar'ın yanında pek çok kolla Paryadres Dağı uzanır, bir diğer dağ da Moskhian Dağı'dır. Bunlar Iberia ve Albania'ya kadar tüm Armenia'yı içine alır. Güneyde dağlar, Euphrates'in uzak tarafında Kappadokia ve Kommagene'nin doğusunda uzanırlar, başlangıçta Taurus olarak adlandırılırlar, ki Sophene ve Armenia'nın kalan kısmını Mezopotamya'dan ayırırlar; bununla beraber bir şekilde Gordyaen dağları olarak anılırlar ve bunların arasında Masius'da vardır; bu dağ Nisibis ve Tigranokerta'nın yukarisındadır; ve buralarda bir yerde Tigris'in kaynakları vardır, dağlık ülkenin güneyinde. Media ve*

⁵ S. Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1953, s.6

⁶ Saraçoğlu, a.g.e., s. 5

⁷ Ksenophon, **Anabasis**, Haz.C.L Brownson, Londra, The Loeb Classical Library, IV.4.8

⁸ Strabon, **Geographika**, Haz., E.H Warmington, Londra, The Loeb Classical Library, X, 12.4

Armenia'nın ortasında pek çok dağ, pek çok plato ve pek çok alçak düzlükler ve geniş vadiler vardır ve sayısız kabile dağların arasında yaşar. Küçük gruplar halinde dağlara yayılmışlardır. Böylece Taurus'un içine hem Media'ya , Kaspia Kapılarını⁹, ve Armenia'ya koyuyorum¹⁰. Strabon bu metinde bölgenin son derece dağlık olan yapısının toplumsal yapıya olan etkisini açıkça vurgulamaktadır. Coğrafi şartlar yüzünden ancak küçük kabilelerin dağlar arasında yayıldığını belirtmesi buradaki yaşam tarzını ve sosyolojik yapıyı anlayabilmemiz için önemli bir ipucu sunar. Strabon kuzeydeki yerleşimlerden bahsederken doğa koşulları hakkında bilgi vermeye devam eder“... Kharzene ve Kombysene en kuzeydedirler ve çok karlıdırlar; Kafkas Dağları, Iberia ve Kolkhis ile sınırı vardır...”¹¹. Kafkas Dağları'nın kolları güneye doğru gider; verimlidirler, Iberia'nın tamamını kaplar ve hem Armenia hem de Kolkhis ile sınır oluşturur...”¹². Gene aynı coğrafyacı dağlık alanlardaki tarım koşulları hakkında yorum yapar. Strabon'dan anladığımıza göre bölge verimli ovalara sahip olmasına rağmen genelde tarım koşulları yüksek dağlık yapı nedeniyle zorlayıcıdır. “Armenia'da pek çok dağ ve pek çok plato vardır , buralarda asma bile kolay büyüyemez, bazılarında biraz tarım yapılabilir, bazıları epey verimlidir ...”¹³. “Eratosthenes'e göre Kafkas Dağları yerel halk tarafından “Kaspian” diye adlandırılır. Belki bu isim “Kaspian”den gelir. Kolları güneye doğru gider ve bunlar sadece Albania'nın orta kısmını kaplamaz aynı zamanda Armenia Dağları ile birleşir ve Moskhian dağları ile ve aynı zamanda Skydises ve Paryadres Dağları ile . Bunların hepsi Tauruslar'ın parçasıdır, ki bunlar Armenia'nın güney tarafını biçimlendirir ...”¹⁴.

Tacitus (M.S 55 – 120) ise bölgenin dağlık yapısının güçlü, doğal savunma sistemi olan kale kentler oluşturduğunu söyler¹⁵.

---

⁹ Hazar Geçidi

¹⁰ A.e., XI, 12.4

¹¹ A.e., XI, 14.4

¹² A.e., XI, 3.2

¹³ A.e., XI, 14.4

¹⁴ A.e., XI, 11.15

¹⁵ Tacitus, *Annales*, Haz.G.P Goold, London, Londra, The Loeb Classical Library, XIII. 39

1.2 Akarsular ve Goller

Atlas Okyanusu ve Hind Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı buradan geçer. Kuzeydoğu'da bulunan geniş bir saha sularını Kura ve Aras Irmakları ile Hazar Denizi'ne boşaltır. Bölgenin Güneydoğusu'nda ise Van Gölü havzası yer alır. Bunun dışında kalan alanın sularını Basra körfezine dökülen Dicle , Fırat ve bunların kolları toplar¹⁶.

Bölgede ki nehirler genel olarak 3 gruba ayrılır ;

- 1- Kuzey – güney doğrultusunda akan kısa akarsular : Güneydoğu Toroslar'dan Dicle'ye inen bir çok dere ve ırmak, Karadeniz Dağlarından suyu akıtan akarsular. Bu suların Pliosen'den sonra oluştuğu kabul edilir.
- 2- Güneybatı – kuzeybatı , güneydoğu – kuzeybatı yönünde uzanan nehirler : Karasu, Aras, Çoruh, Kelkit bu guruba dahil edilir
- 3- Dağlık alanları baştan başa keserek uzanan derin vadiler : Fırat, Dicle, Çoruh gibi¹⁷

Antik çağ yazarları, sadece bölge coğrafyasını değil tüm Mezopotamya'nın yaşamını etkileyen akarsulardan bahseder.

Herodotos (M.Ö 490 – 425) Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) ve Euphrates nehirlerinin kaynaklarının Armenia'da olduğunu bildirirken bu nehirlerin büyüklüğünden de söz eder “*Medler'in toprakları ile Lydialılara ait olanlar arasındaki sınır aşında Halys Irmağı'ydı, bu ırmak Armenia dağlarından çıkar, Kilikia'dan geçer ...*”¹⁸

---

¹⁶ Erinç, a.g.e., s.13

¹⁷ A.e, s.14

¹⁸ Herodotos, *Historiai*, Haz., A.D.Godley, Londra, The Loeb Classical Library, I, 72

“işte Babil bu şekilde tahkim edilmişti, bu kent iki mahallelidir, çünkü Euphrates adlı ırmak içinden geçer, bu ırmağın kaynağı Armeniada’dır; büyük , derin ve hızlıdır..”¹⁹.

Strabon ise hem Euphrates Nehri’ni hem de geçtiği coğrafyayı daha ayrıntılı şekilde tanımlar “ Euphrates’e gelince , kaynağını Tauros’un kuzey tarafından alır, önce Armenia içinden battıya doğru akar, ve sonra güneye döner ve Armenia, Kappadokia ve Kommagene arasında Tauros Dağları tarafından kesilir, ve sonra Tauros’un dış kısmından döküldükten sonra Syria sınırına ulaşır, Babil’e kadar “kış güneşinin doğduğu” tarafa döner, ve Tigris (Dicle) ile Mezopotamya’yı oluşturur; ve her iki nehir Pers körfezinde son bulur. Bundan sonra , bizim Armenia turumuz şöyledir ; hemen hemen tüm bölge dağlıktır ve engebelidir, sadece Media’ya doğru bir kısım yerin dışında . Fakat yukarıda bahsedilen Tauros , Kommagene ve Melitene’nin karşısındaki Euphrates’in uzak tarafında yeni bir başlangıç yapar, bu nehrin biçimlendirdiği ülkeler, Masius Dağı (Büyük Ağrı Dağı), güneyde Mezopotamya’nın Mygdonianlar’ın yukarısında yer alır, bu ülkede Nisibis, Sophene, Masius ve Antitauros arasında kuzey taraftadır. Antitauros’un başlangıç yeri Euphrates ve Tauros’dadır ve Armenia’nın doğu tarafına doğru son bulur. Böylece bir tarafta Sophene’nin ortalarına yaklaşır, öbür tarafta Akilisene’ye burası Antitauros ve Euphrates’in havzası arasında yer alır, bundan önce nehir güneye döner kıraliyet kenti Sophene, Karkathiokerta’dadır. Masius Dağı’nın yukarısında doğuya doğru uzakta , Gordyene’nin karşısında , Niphanes Dağı uzanır; ve sonra Abiss Dağı gelir, burada hem Euphrates , hem de Arakses akar, ilki batıya doğru ve sonraki doğuya doğru akar; ve sonra Nibarus Dağı, Media’ya kadar uzanır”²⁰

Roma tarihçisi Arrianos da **Aleksandrou Anabasis** adlı eserinde Euphrates’in kaynaklarının Armenia’dan doğduğunu bildirir “Euphrates Nehri’ne gelince, Armenia tepelerinden akar ve kış mevsiminde kendi yatağından yol alır fakat bahar başladığında ve özellikle yaz döneminde, çarpıcı şekilde büyür ve Assyria topraklarında yatağından taşar. Bu şekilde Armenia dağlarında karlar erir ve hacmi

¹⁹ A.e, I. 180

²⁰ Strabon,a.g.e., XI, 14.2

belirgin şekilde artar ve akıntı yüksek ve artmış olduğundan, etraftaki topraklarda seller oluşur....”²¹ Arrianos, bu metinde bölgede yaşanan kara iklimi ve yağış rejimi nedeniyle nehirlerin akış hızının mevsimlere göre değişimini açıkça belirtir.

Herodotos ve Strabon Tigris’in (Dicle Nehri) Armenia’dan geldiğini söyler “...Armenia içinde her biri bir garnizonla korunan on beş konaklık²² yol vardır, ellialtıbuçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Tigris’tir...”²³...“Euphrates ve Tigris Mezopotamya’yı çevirerek, Babil civarında birbirine yaklaşır ve Pers Denizi’ne boşalır Euphrates sadece bu ikisinden daha büyük olanı değildir aynı zamanda dalgalı olması , geçiş yolunun uzunluğu ile de , kaynaklarını Tauros’un kuzeyinden alır ve batıya doğru daha büyük olan Armenia’dan , öyle isimlendirirler, Küçük Armenia’ya doğru akar; son bahsedilen (Küçük Armenia) sağda, Akilisene solda kalır , Syria’ya doğru akar ve tekrar dönerek Babil’e doğru ve Pers Körfezi’ne doğru kıvrılır. Tigris de aynı dağın güney kısmından Seleukeia’ya doğru akar, Euphrates’e yaklaşır ve Mezopotamya’ya biçim verir. Euphrates ve Tigris’in kaynakları birbirinden yaklaşık 2500 stadia²⁴ uzaktır²⁵.

Strabon, Tigris Nehri’nin kuvvetli bir akıntısı olduğunu biraz da masalsı bir dille anlatırken adının nereden geldiği ve güzergahı hakkında bilgi verir “ Tigris, Niphates yakınında dağlık alandan çıkıp bu göl içinden akar; ve hızlı olmasından dolayı akıntısı göl ile karışmaz; Tigris adı, Media dilinde “ok” “tigris” kelimesinden gelir. Nehirde pek çok çeşit balık olmasına rağmen, gölde sadece bir çeşit vardır. Gölün durgunlaştığı yerde nehir tabana/ çukura düşer ve zeminde bir süre aktıktan sonra Khalonitis yakınlarında tekrar doğar. Bundan sonra nehir Opis’e doğru ve Semiramis duvarı diye adlandırılan yere doğru akmaya başlar, Gordiaean ve tüm Mezopotamya’yı sağda bırakır, Euphrates ters tarafta kalır; aynı ülkenin sol tarafında kalır. Birbirlerine yaklaşıp Mezopotamya’yı oluşturduktan sonra, ilki

²¹ Arrianos, *Alexandrou Anabasis*, Londra, The Loeb Classical Library, VII, 21.3

²² Yaklaşık her 40 km’de bir yer alan menzil

²³ Herodotos, a.g.e, V.52

²⁴ 1 stadia = 600 ayak = 184,4 m, 2500 stadia = 461.000m

²⁵ Strabon, a.g.e, XI,12.3

(Tigris) Seleukeia içinden Pers Körfezine, ikinci (Euphrates) Babil içinden akar..”²⁶
Strabon’un Tigris için anlattıklarını yine Eskiçağ tarihçilerinden Curtius Rufus, **Historia Alexandri Magni Macedonis** adlı eserinde onaylar “... şu bir gerçektir ki Doğu tarafta böyle başka bir ırmak yoktur, büyük bir şiddetle akar, sadece sel gibi akmakla kalmaz aynı zamanda kayaları da taşır. Bu nedenle , akışındaki hızdan dolayı ona “Tigris” adı verilmiştir; çünkü Pers dilinde Tigris “ok” demektir....”²⁷

Strabon bölgede daha pek çok nehir olduğunu kaydeder.“...ülkede pek çok nehir vardır, fakat en iyi bilinenler Pontos Denizi’ne dökülen Phasis ve Lykus’dur (Kelkit Nehri) (Eratosthenes yanlışlıkla “Lykus yerine “Thermodon” der , oysa Kyros (Kür) ve Arakses (Aras Nehri) Kaspia Denizi’ne boşalır ve Euphrates ile Tigris Kızıl Deniz’e boşalır..”²⁸

Herodotos, Arakses Nehri’ni anlatırken pek çok anlaşılamayan bilgi verir.Buna rağmen çevrede yaşayan halkla ilgili olarak anlattıkları ilginç ve önemlidir; “..Arakses, kimilerine göre İster’den daha büyük, kimilerine göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre içinde, aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır, orada yaşayan insanlar yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde de ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar... Kyros’un 360 kanala böldüğü Gyndes gibi, Araks’da Matienler ülkesinden çıkar; suları 40 ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak , fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks’in yalnız bir ağızı, bir engele çarpmadan Kaspia Denizi’ne dökülür...”²⁹.

Strabon ise Arakses nehrinin güzergahını Herodotos’a oranla çok daha anlaşılabilir bir şekilde tanımlar; “ Euphrates’in güzergahını daha önce tarif etmiştim. Arakses’e gelince , ilk önce doğuya Atropatene’ye akar, ve sonrabatıya döner ve kuzeye doğru ve önce Azara’yı sonra Artaksata’yı geçer, Armenia kentleri olan , ve sonra Arakses

²⁶ A.e, XI, 14.8

²⁷ Curtius Rufus, **Historia Alexandri Magni Macedonis**, Haz., John C. Rolfe,Londra, The Loeb Classical Library, IV, 9.16

²⁸ Strabon,a.g.e., XI, 14.7

²⁹ Herodotos,a.g.e., I, 202

ovasından geçer ve Kaspia Denizi'ne boşalır..³⁰ Strabon, nehre Arakses adının Armenus ve birlikte olduğu yol arkadaşları tarafından verildiğini söyler ve daha sonra Herodotos'u eleştirerek devam eder "... söylenirki, eski zamanlarda , Armenia'da Arakses , dağlardan çıktıktan sonra yayılır ve düzlüklerin aşağısında bir deniz oluşturur, hiç çıkış yeri olmadığı için, fakat Iason onu Tempe gibi yapmıştır, şimdi Kaspia Denizi'ne dökülüp yerden bir yarık açmıştır ve sonuç olarak nehrin denize dökülmesiyle , Araksene ovası oluşmuştur. Arakses'in bu tanımı akla uygundur, fakat Herodotos'un anlattıkları değil; o der ki Matiene ülkesini takip ettikten sonra 40 tane nehre bölünür ve Skythialılar'ı , Baktrianyalılar'dan ayırır. Aynı zamanda Kallisthenes'de Herodotos'u takip eder...³¹

"...Araksene Ovası , buradan Arakses Nehri geçer ve Albania'nın dışına doğru akar ve sonra Kaspia Denizi'ne boşalır"³²

Antik yazarlardan Plutarkhos , Marcus Antonius'un ordusunun Media'dan dönüşünü anlatırken Arakses ırmağını geçmenin zorluğundan bahseder "...son çarpışmadan altı gün sonra , Media ve Armenia arasında sınır çizen Arakses ırmağına ulaştılar. Bu ırmağın derin ve akıntılı olmasına bakılırsa geçilmesi güçtür ...."³³

Strabon'a göre bir diğer nehir Lykus'da (Kelkit Nehri) Armenia topraklarından çıkar³⁴. Ayrıca Kyros (Kür) Nehrinin de Armenia'dan çıktığını söyler³⁵ "Kafkas Dağlarının kolları güneğe doğru gider; verimlidirler, Iberia'nın tamamını kaplar ve hem Armenia hem de Kolkhis ile sınır oluşturur. Vadinin ortasında nehirlerle kesişir. En büyüğü Kyros'dur. Bu nehir Armenia'da ortaya çıkar ve bahsedilen vadiye doğru akar, Kafkas Dağları'ndan gelen Aragus ve diğer nehirlerle birleşir, ve Albania'ya doğru dar bir vadide boşalır; ve vadi ile Armenia arasında büyük bir hızla akar,

³⁰ Strabon,a.g.e., XI, 14.3

³¹ A.e., XI, 14.13

³² A.e., XI, 14.4

³³ Plutarkhos, *Bioi Paralleoi*, Haz. B.Perrin, London, The Loeb Classical Library, XLIX

³⁴ Strabon, a.g.e., XI, 14.7, XII, 3.15

³⁵ A.e., XI, 3.2

geçtiği yerlere güzel bir çevre sağlar, başka nehirlerle birleşip Kaspia Denizi'ne dökülür...''³⁶.

Bölgenin bir diğer özelliği de burada bulunan göllerdir. En önemlileri Van , Çıldır, Sevan ve Urmiye gölü olan bu su kaynakları yaşamı önemli ölçüde etkiler³⁷.

Bölgenin en büyük kapalı havzasını oluşturan Van Gölü tektonik nedenle bir çöküntü alanının, batıda Nemrut volkanından yayılmış olan lavların bir set oluşturması sonucunda meydana gelmiştir³⁸. Sularının sodalı olması nedeniyle Van Gölü biyolojik bakımdan verimsizdir. Gölde , sodalı suya uyum sağlamış bir çeşit tatlı su balığı dışında hiçbir canlı yaşamaz³⁹. Van Gölü'nün doğusunda Urmiye Gölü vardır. Suları alkalimli olduğu için balık yaşamaz Gölün çevresindeki alanda iklim daha yumuşaktır. Sevan Gölü dağlarla çevrili , bugünkü Erivan'ın kuzeydoğusuna doğru yükselteli bir plato üzerinde yer alır. Gölde balıkçılık yapılabilir⁴⁰.

Strabon Armenia'yı anlatırken göllerden de bahseder "*Armenia'da aynı zamanda geniş göller de vardır; biri Mantiane'dir ki adının anlamı "Mavi" dir; bu Maeotis Gölü'nden sonra ikinci büyük tuzlu su gölüdür; söylendiğine göre Atropatia'ya kadar yayılır; aynı zamanda tuzu kullanılır. Diğeri Arsene'dir, aynı zamnada Thopitis olarak da adlandırılır. Sodalıdır ve kıyafetleri onarır temizler; fakat içindekiler yüzünden içilmeye uygun değildir. Tigris Niphates yakınında dağlık alandan çıkıp bu göl içinden akar ; ve hızlı olmasından dolayı akıntısı göl ile karışmaz....nehirde pek çok çeşit balık olmasına karşılık nehirde bir çeşit vardır ...''⁴¹*

---

³⁶ A.e, XI, 3.2

³⁷ H.İnaldık, Türkiye Gölleri, İstanbul, 1965, s. 65-75

³⁸ Erinç, a.g.e., s.13

³⁹ A.e., s. 72

⁴⁰ A.E.Redgate, The Armenians, Oxford, Blackwell Publishers, 2000,s.12

⁴¹ Strabon,a.g.e., XI, 14.8

1.3 İklim Özellikleri

Soğuk kış aylarında Asya içlerinde yüksek basınç kuşağı yükselir. Bunun nedeni geniş kıtanın yoğun olarak soğumasıdır. Basınç Sibirya üzerinde çok yüksektir, tüm yönlere doğru yayılarak azalır. Bu kuşağın dışarı doğru olan kısımları kuzey Kafkaslar üzerinden batıya doğru Avrupa içlerine kadar yayılır, Armenia ve Anadolu platosunda yüksek basınç kalır⁴². Yazın sadece Armenia ve Kafkasya'da platonun kuzeybatı ucunda dolaşan depresyon alanları yazın biraz sınırı aşar. Fakat yılın yarısını kaplayan kış mevsiminde kalıcı hal alır⁴³. Bölgede kara iklimi hakimdir. Kışlar uzun, soğuk ve kar yağışlıdır. Yaz mevsimi ise kısa ve sıcaktır. Yıllık sıcaklık farkı 25 C°'yi geçer⁴⁴. Doğuya doğru gittikçe, yani denizden uzaklaştıkça iklim etkisini arttırır⁴⁵. Bununla beraber güneye indikçe iklim değişmeye başlar. Kışlar daha yumuşaktır. Nisan ayında Kars'ta sıcaklık ortalaması 4,5C° iken Malatya'da 12,8 C°'dir⁴⁶. Sert kış iklimi ancak dağlar arasında korunan vadilerde iyice bir yaşama elverişlidir⁴⁷.

Antik yazarlar da bölge ikliminin sertliği hakkında bilgi verir. Ksenophon, Kyros'un Ağabeyi Pers Kralı II. Artakserkes'e karşı M.Ö 401 yılında yaptığı sefer sırasında onbin Yunanlı askerin Mezopotamya'dan Karadeniz'e gitmeye çalışırken Armenia'dan geçişini anlatırken, burada gördüğü halkın yaşam tarzı ve çevre koşulları hakkında da bilgi verir. Buna göre halkın bir kısmı köylerde, kalelerde yaşarken, yüksek dağlık kesimde sert iklim koşulları nedeni ile insanlar toprak altındaki evlerde soğuktan korunuyordu " *...yer altındaki evlerine , yukarıdan kuyu ağız gibi bir delikten giriliyordu , ancak aşağıda geniş bir alan vardı. Bu evlere hayvanların girip çıkması için yollar kazılmıştı, ama insanlar merdivenle iniyordu. Evlerde keçiler, koyunlar, inekler, kümes hayvanları ve yavruları vardı. Evlerde yemle besleniyordu bu hayvanlar . Burada gene buğday, arpa, bakliyat ve arpa*

⁴² W.B.Fisher, *The Land of Iran, The Cambridge History of Iran, Cilt.1,Cambridge, 1968, s.214*

⁴³ A.e, s.280

⁴⁴ Erzen,a.g.e., s.4

⁴⁵ Erinç,a.g.e., s.20

⁴⁶ Saraçoğlu, a.g.e, s.14

⁴⁷ S. Lloyd,*Türkiye'nin Tarihi, çev. E. Varinlioğlu, Ankara, Tübitak Yayınları, 2000, s. 207*

birası vardı, bu içki suyla karıştırılmazsa çok kuvvetli oluyordu. Alışın olan için çok tatlı bir içimi vardı ..” Ksenophon’un betimlediği bu yeraltındaki evler , kışın bölgedeki iklim koşullarının ne kadar sert olduğunu gösterir. Ksenophon bölgeyi anlatırken kendisine at hediye edildiğini ve bu atların İran’daki atlardan daha ufak fakat daha canlı olduğunu söyler. Ayrıca Armenialılar’ın reisi askerlere , atların ve öteki hayvanların ayaklarına küçük torbalar bağlamalarını, yoksa karda hayvanların karınlarına kadar gömüleceğini söyler. Ksenophon bu yolculuk sırasında bazı askerlerin kar yüzünden renk körü olduğundan, pek çok hayvanın, kölenin ve 30 kadar askerin öldüğünden, soğuk nedeniyle askerlerin ayak parmaklarının donduğundan bahseder. Ayrıca adamlarının yolda yiyecek için avlanması gerekiyordu ve sert iklim koşullarının bunu zorlaştırdığını söyler⁴⁸. Ksenophon’un Onbinlerin Dönüşü adlı eserinde çizdiği rota hala tartışma konusudur. Bununla beraber yukarıda bahsettiği yerin Bingöl Dağları olduğu kabul edilmektedir⁴⁹. Strabon da kışın sert hava koşullarının, sürekli yağın karın yaşamı nasıl zorlaştırdığını ve halkın bu koşullara karşı hayatta kalmak için geliştirdiği ilginç yöntemleri aktarır. “...Kharzone ve Kambyse en kuzeydedirler ve çok karlıdırlar, Kafkas Dağları ve Iberia ve Kolkhis ile sınırı vardır. Burada söylenir ki dağları geçerken, bazen şiddetli kar fırtınaları olunca, tüm kervanın sık sık kar altında kaldığı görülür. İnsanlar böyle tehlikelerle karşılaşabilecekleri için çubuklar taşırlar, bunları kar altında kalınca nefes almak için kullanırlar ve kötü durumda olduklarının işaretini gelenlere verirler, böylece kurtulmak için yardım sağlarlar ve güvenli şekilde kaçarlar. Söylenirki buz halindeki kar kütlesi delinerek iyi su elde edilir; ve sonra yaşayan varlıklar karda beslenir...”⁵⁰.

Livius, Marcus Antonius’un Parthlar’a karşı yaptığı seferi anlatırken ağır kış koşulları nedeniyle sekizbin askerin öldüğünü söyler⁵¹. Aynı olayı Roma Tarihi kitabında Cassius Dio’da aktarır “...Antonius’a gelince , soğğun yol açtığı büyük sıkıntılara katlandı; çünkü kış mevsimiydi ve takip ettiği yol Armenia’nın dağlık bölgelerinden geçiyordu ... buz gibi soğuktan kurtulamadı, askerlerin çoğunun yaralı

⁴⁸ Ksenophon,a.g.e., IV, 4. 8-12, 5 4-5, 12-21, V, 9. 1-26

⁴⁹ Lloyd,a.g.e., s.142

⁵⁰ Strabon, a.g.e., XI, 14.4

⁵¹ Livius, *Ab urbe Condita*, Haz. A.C Schlesinger, Londra, The Loeb Classical Library, 1967, CXXX

olması büyük sorunlara neden oldu ve çoğu öldü..."⁵². M.S 11. yüzyılda yaşayan Armenia'lı tarihçi Aristakes Lastiverci⁵³ M.S 1022 yılında Bizans İmparatoru II. Basileios'un Hoy (Van çevresi) yakınlarında aniden bastıran rüzgar, yağmur ve kardan nasıl etkilendiğini anlatırken şöyle der "... soğuktan bir düşman gibi kaçtılar ve Van Bölgesi'nde ele geçirdikleri herşeyi burada bırakarak ... II. Basileios'un askerleri el ve ayak parmaklarını kaybettiler (soğuk yüzünden) ve çadır kazıkları zeminde donmuştu.."⁵⁴ Kışın yaşanan şiddetli soğğun yanı sıra baharda karların erimesi de ırmakların taşmasına neden oluyordu. Arrianos, bahar başladığında ve özellikle yaz döneminde Euphrates'in çarpıcı bir şekilde büyüüp yatağından taşıdığını "...bu şekilde Armenia dağlarında karlar erir ve Euphrates'in hacmi belirgin şekilde artar ..."⁵⁵ diyerek aktarır.

Armenia içinde bir bütünlük ve ulaşım sağlamak kolay değildir. Nehirler hızları, akıntıları ve selleri nedeniyle sadece bazı yerlerde geçilebilir. Kar yüzünden geçitler kapalıdır ve bu durum ulaşımı engeller. Çığlar ve gizli uçurumlar da bir başka engeldir.⁵⁶ Bu iklim ve yer şekillerinin, bitki örtüsü, hayvan hayatı, insanların yaşayışı ve ekonomisi, ulaştırma coğrafyası üzerinde etki yapan en önemli iki özelliği soğuk ve kardır. Malatya ve Elazığ'a doğru Fırat boyları ve bir de Doğu Toroslar'ın Diyarbakır havzasına doğru açılan kısımları dışında Doğu Anadolu'nun diğer kesimlerinde bütün kış boyunca havanın sıcaklığı her zaman sıfırdan aşağı olduğundan yağışların hepsi kar halindedir. Hava çok kuru olduğundan yağın taze kar estiği dar boğazlarda tehlikeli tipiler olur. Engebeli bölgelerde çığlar oluşur⁵⁷. Bölgede uzun süren kış mevsiminde tüm canlı varlıklar toprağa gömülürler⁵⁸. İlkbahar aylarında ise buzlar çözülür ve akarsular akmaya başlar . Nisan ayından sonra yağmur mevsimi başlar. Yazlar kısa ve nispeten serin geçer . Deniz etkisinin zayıf olmasına rağmen , arazinin genel yüksekliği bol yağış sağlar.

⁵² Cassius Dio, *Historia Romana*, Haz. E.Carry, Londra, The Loeb Classical Library, XLIX 31.1

⁵³ Yaklaşık M.S 11. yüzyılda yaşamıştır. Erzurum yakınındaki Lastivert'li olduğu düşünülür. Hayatı hakkında bilgi yoktur. Armenia tarihi ile ilgili bir kitap yazmıştır.

⁵⁴ Aristakes, *Historia*, çev., Canord and Berberian, y.y., 1973, s. 23 - 25

⁵⁵ Arrianos,a.g.e., VII, 21.3

⁵⁶ Redgate, a.g.e., s. 7

⁵⁷ Saraçoğlu,a.g.e., s. 8

⁵⁸ J.M.Cook. *The Rise of Acheamenids* , The Cambridge History of Iran, Cilt. 2, Cambridge 1985, s.256

1.4 Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu yüksek yaylası , Kafkas ötesi, Kuzeybatı İran bölgesinde karasal iklim egemendir. Bu coğrafya da engebeli ve yüksek dağlar arasına sıkışmış küçük verimli ovalar, uzunlamasına dar vadiler, platolar ile dalgalı, geniş dağ düzlükleri uzanıyordu. ⁵⁹ Soğuk yönü üstün iklim bitkilerin gelişmesi için elverişsizdir. Çok uzun süren kış , ağır soğuklar, don ve kar birçok bitkinin yetişmesine izin vermez. Bu nedenle fazla çeşit yoktur. Bitkilerin yetişme dönemi olan yaz mevsimi kısadır⁶⁰ Bununla beraber bitki örtüsünün en büyük özelliği çok iyi çayır ve otların olmasıdır.⁶¹

Asur Kralı Sargon M.Ö 714 yılında Urartu ve müttefiklerine karşı düzenlediği sekizinci seferde Van Gölü'nün çevresini şu şekilde anlatır “... üzerleri sık ağaçlarla kaplı ormanların, sedir ormanlarındaki gibi koyu gölgelerle uzanan ürkütücü geçitlerin yer aldığı , patikalarından geçen yolcunun asla güneş ışığını göremediği yüksek dağlar olan Nikippa ve Upa Dağları arasında yürüdüm....”⁶².

Herodotos, Armenia'nın zengin otlaklarından söz eder. Babil kentinde ticaret yapan Armaniialılar'ı anlatırken onların Armenia'daki söğüt ağaçlarını kesip gemiler için kaburga çatalı yaptıklarını söyler⁶³.

Ksenophon Anabasis'de köylerde yiyeceğin bol olduğunu söyler. Bununla birlikte Ksenophon'un bahsettiği yiyecekler daha çok kışa dayanıklı tahıl ürünleridir. “....evlerin çoğu kale gibiydi ve topraklar pek çok bölgeye ayrılmıştı; her çeşit eşyaları, yiyecekleri vardı; et, tahıl, şarap , değişik sebzeler ... burada yağ yerine kullanılan değişik merhemler vardır. Domuz yağı, susam, acı badem , katran ağacından yapılırlar. Aynı malzemeleri kullanarak yaptıkları bir parfüm/ koku da vardır. Keçiler, koyunlar, inekler çoktur. Aynı zamanda buğday, arpa, şarap

⁵⁹ O. Belli, “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul, Görsel Yayınları, 2000, s. 199

⁶⁰ Saraçoğlu, a.g.e., s. 14

⁶¹ A.e, s.19

⁶² W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu-714, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin, 1983, 69:15-16

⁶³ Herodotos,a.g.e., 5. 49, 1.194

boldur... bu kuvvetli bir şaraptır, suyla karıştırılıp içilir, içimi çok keyiflidir. Her evde kuzu eti, böbrek (sakatat), tavuk ve hem buğday hem de arpa ekmeği vardı...”

64

Strabon ise Armenia’da tarım ve bitki örtüsü için şöyle söyler “... Armenia’da pek çok dağ ve pek çok plato vardır, buralarda asma bile kolay büyüyemez; ve daha pek çok vadi vardır, bazılarında biraz tarım yapılabilir, bazıları epey verimlidir. Örneğin, Araksene Ovası, buradan Arakses Nehri geçer .... gerçekten bütün ülke meyve bakımından zengindir ve meyve veren ağaçlar ve yeşillikler ve hatta zeytin bile vardır...”⁶⁵.

Curtius Rufus, Büyük İskender’in güzergahının Euphrates ve Tigris arasından geçtiğini söylerken bu toprakların veriminden bahseder “... rota Tigris ve Euphrates arasındaki ovalardan geçer ki burası verimli ve zengindir, söylendiğine göre sürüler halinde hayvan burada beslemek için muhafaza edilirdi, fazla yemekten ölmeleri endişesiyle, bu verimliliğin nedeni her iki nehirden yükselen nemdir ve neredeyse su kanalları ile tüm toprağı terletir. Bu nehirler Armenia Dağları’ndan akarlar ve sularını geniş yerlere yayarlar..”⁶⁶. Plinius, **Naturalis Historiae** adlı eserinde Armenia’da yetişen ilginç bir bitkiden söz eder “...Demokritus der ki, Khoaspes’den 30 shoeni uzaklıkta theombrotion (tanrı yiyeceği) yetişir, renk olarak tavus kuşuna benzer ve güzel kokusu vardır. Pers kraları her türlü şey için onu içerler, aynı zamanda zeka ve adalet anlayışına da iyi gelir. Diğer adı da gücünden dolayı semnion’dur. Demetrius bir başka bitkiyi anlatmaya devam eder, adı “adamantis” dir (karılmaz) Armenia ve Kappadokia’ya özgüdür, o der ki eğer bir yerde bulunuyorsa aslanlar üzerinde sırtüstü yatarlar ve yorgun bir halde esnerler...”⁶⁷.

M.S 10. yüzyılda yaşayan Thomas Artsruni, Van Gölü’nün güneyindeki Güneydoğu Toroslar ve Müküs bölgesinin geçit vermez bitki topluluklarına sahip olduğunu

⁶⁴ Ksenophon, a.g.e., IV, 4, 5

⁶⁵ Strabon,a.g.e., XI,14.4

⁶⁶ Curtius Rufus,a.g.e. V. i 12-16

⁶⁷ Plinius , **Naturalis Historiae**, Haz. W.H.S.Jones, Londra, The Loeb Classical Library, XXIV. 163

söyler⁶⁸. Armenia'lı tarihçi Iohannes Katalikos M.S 10. yüzyılda bölgedeki üzüm bağlarından söz eder “....onlar üzüm bağları diktiler. Hoş kokulu zeytin ağaçları ve bahçeler kurdular. Zararlı otlardan temizlenmiş tarlaları sürdüler ve bunun yüz katı meyvesini aldılar. Tahıl ambarları zengin ürünlerle taşı. Üzümler toplandığı zaman, üzüm depoları doldu ....”⁶⁹. Plutarkhos, Marcus Antonius'un askerlerini, Parthlar'a karşı yaptığı başarısız savaş sonrasında Armenia üzerinden geçirirken aç askerlerin Armenia'da bol yiyecek bulunduğunu anlatır. ....yiyecek bolluğuyla dolup taşan yerlerden geçerken, uzun bir zaman çektikleri yoksulluğun sonucu her şeyden öyle aşırı yediler ki, dizanteriye yakalanıp hasta oldular⁷⁰.

Bölgenin yüksek olmasından dolayı tarım olanakları sınırlıdır. Bu nedenle yaşam dağınıktır ve sınırlı yerlerde toplanmıştır⁷¹. Tarım Urartu döneminden buyana tahıl karakterlidir. Toprakların % 90'ından fazlası tahıla ayrılır. Genellikle buğday, çavdar ve arpa ekilir. Van havzasında ise bağ ve bahçe tarımı yapılır⁷². Bölgenin kuzey ve güneyi arasında fark vardır. Kars'ta tahıl tarımına 2000 metrenin üzerinde az rastlanırken, Van gölü havzasında kaliteli buğday yetiştirilebilir. Asıl tahıl ekimi karın buraya geç gelmesi ve erken kalkmasından dolayı ovalarda yapılır. Yüksek yaylalarda yaz sebzeleri yetişmez. En ağır soğuklara olduğu kadar kuvvetli sıcaklara da dayanabilen söğüt ve kavak her yerde yetişir. Meşe ve söğüt yüksek sınırlara kadar çıkabilir⁷³. Bölgede kış mevsimi çok ağır geçmesine rağmen, sıcak yaz mevsimi bitkilerin hızla büyümesini sağlar. Dağlardaki otlaklar ise epey verimlidir⁷⁴. Eskiçağda bölgedeki ormanlık alanların kaliteli kereste ihtiyacını karşıladığı bilinir⁷⁵.

---

⁶⁸ Thomas Artsruni, *Historia*, Haz. K.Patkanean (St. Petersburg, 1887) İng.çev. Thomson, Detroit, Harward University Press, 1985, s. 32

⁶⁹ Iohannes Katalikos, *Historia*, Haz. M. Emin (Moskova 1853), İng. çev. Maksoutian, 1987, s.148

⁷⁰ Plutarkhos, a.g.e, Antonius, XLIX

⁷¹ Erzen, a.g.e.,s.4

⁷² Erinç, a.g.e.,s.30

⁷³ Saraçoğlu,a.g.e.,s.474

⁷⁴ M.Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Midsomer Norton, Curzon Caucasus Library, 2001, s.44

⁷⁵ Lloyd,a.g.e., s.105

1.5Doğal Kaynaklar

Antik çağ yazarları Armenia bölgesinden söz ederken özellikle at besiciliği üzerinde dururlar. Ksenophon bölgede koyun, keçi, sığır, tavuk, hindi domuz gibi hayvanların çok olmasından ve burada gördüğü atlardan bahseder. Ksenophon bu atların Pers atlarından küçük olmakla beraber çevik olduklarını söyler. Ayrıca Persler'e verilen vergilerin bir kısmını bu atların oluşturduğunu bildirir ⁷⁶ .

Strabon da bölgedeki at besiciliğinden önemle bahseder “..ülke at besiciliğinde çok iyiydi... Artavasdes , Antonius ile Media'yı işgal ettiği zaman ona süvarilerinden başka, tam teçhizatlı savaş düzeninde tanzim edilmiş altı bin at gösterdi..”⁷⁷

Doğu Anadolu'da otun bol olması hayvancılığa olanak sağlar. Engebeli yerlerde keçi yetiştirmek kolaydı. Engebesiz , otu ve çayırı bol yüksek yaylalar at yetiştirmeye olanaklıdır⁷⁸. Özellikle Urmiye gölü çevresindeki otlaklarda büyük at sürüleri yetiştiriliyordu⁷⁹. M.S 5. yüzyılda yaşayan Armenialı Lazarus, Yukarı Arakses vadisinin verimliliğinden, kaynaklarının bolluğundan ve burada yaşayan keçi, geyik, kuş, yaban domuzu gibi hayvanların bolluğundan övgüyle söz eder.⁸⁰ Armenia antik yazarların da bahsettiği madenlere sahipti. Bugünkü gibi o zamanlarda da gümüş, bakır, demir bakımından zengin maden yatakları vardı.⁸¹ Doğu Anadolu'da bakır madeni çoktur. Ergani çevresi tarihi bakır yataklarına sahiptir. Demir kaynakları vardır. Tuz boldur. Özellikle kaya tuzu Van, Siirt , Kağızman , Kars, Arpaçayı'nın Aras nehrine karıştığı alanlarda çoktur.⁸² Strabon Armenia'da çıkan altın ve başka madenlerden söz eder. “...İskender'in askerlerle Menon'u gönderdiği Kaballa yakınlarındaki Syspirtis'de altın madenleri vardır. Başka maden yatakları da

⁷⁶ Ksenophon,a.g.e., IV,5,9-11,24

⁷⁷ Strabon,a.g.e., XI. 4.9

⁷⁸ Saraçoğlu,a.g.e., s.482

⁷⁹ Lloyd,a.g.e., s.105

⁸⁰ Lazarus, Historia, İng. Çev. Thomson,CATRS, 1991, s.42-43

⁸¹ Lloyd,a.g.e., s.105

⁸² Saraçoğlu,a.g.e., s. 499

vardır, özellikle “σανδυκοζ” diye adlandırılan (ing. Sandyx) , Armenia dilinde de renk olarak khalke (soluk mor) olarak adlandırılır...”⁸³

Herodotos Armenia’lı tüccarların ticaret yapmak için Euphrates Irmağı’ndan Babil’e gittiklerini söylerken coğrafi şartlara göre kullandıkları gemileri de tarif eder “...Babil’e gitmek için ırmağa inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmıştır. Assyria’nın üst yanında yer alan Armenia’dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bütün üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya , eni boyu bir, başı sonu belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, aynı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar , üstüne eşya doldurup suyun akışına bırakırlar. Geminin düz gitmesi iki tane iskarmozsuz kürekle sağlanır, bunları ayakta duran iki kişi kullanır. Birisi küreği bir yana çekerken, öbürü tersine iter suyu. Bu gemiler bazen çok büyük olur, öbürleri daha küçüktür. Böylece su üzerinden giderek Babil’e varırlar, taşıdıkları malı satarlar, sonra bağırarak geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur , Armenia’ya dönerler; çünkü ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna izin vermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının sebebi budur. Armenia’ya vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar...”⁸⁴.

Strabon ise Armenialı tüccarlardan bahsederek onların Komana kentinde ticaret yaptıklarını söyler “... şimdi Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia’dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezidir⁸⁵. Strabon ayrıca Armenia’nın zenginliğini Tigranes’ten (M.Ö 95 – 65) örnek vererek bildirir. “..ülkenin zenginliğine ve gücüne gelince, anlatacağım küçük bir işaret değildir. Pompeius, Artavasdes’in babası Tigranes’e altı bin gümüş talentlik bir ödemeyi zorla kabul ettirince, bunu hemen Roma ordusuna şöyle dağıttı ...”⁸⁶.

---

⁸³ Strabon, a.g.e., XI, 14.9

⁸⁴ Herodotos,a.g.e., I,194

⁸⁵ Strabon, a.g.e.,XII, 3.36

⁸⁶ A.e, XI,14.10

1.6 Bölgenin Tarihi Coğrafyası

Armenia, batıda Yukarı Fırat'ın sularının (bunlar Fırat'ın kolu olan Murat suyundan tamamen ayrıdır), güneyde Dicle'nin ve doğuda Urmiye gölünden aşağı yukarı kuzeye doğru çizilecek bir çizginin sınırladığı alan içinde kalan dağlık bölgedir⁸⁷. Armenia'nın sınırlarını çizmek kolay değildir yaklaşık olarak Euphrates (Fırat), Tigris ve Arakses nehirleri havzaları ile Van ve Urmiye Göllerini çevreleyen topraklar olarak kabul edebiliriz⁸⁸.

Eskiçağ'da Armenia bölgesinin yayılım alanını tam olarak belirleyebilmek mümkün değildir. Bölgenin coğrafi ve politik sınırıyla ilgili olarak ancak Eskiçağ tarihçilerinin bıraktığı sınırlı bilgilerin ışığında bir değerlendirme yapılabilir. Bu değerlendirmeler sırasında gözden kaçmaması gereken bir gerçek değişik zamanlarda Küçük Asya, İran yada Syria'ya hakim olan büyük devletler nedeniyle bu sınırların sık sık değişikliğe uğramış olmasıdır.

Antik çağ yazarlarından Herodotos (MÖ 490 – MÖ 425)'a göre Armenia Kilikia ve Matienler bölgesi⁸⁹ ile komşudur.

*“ Kilikia'dan sonra Armenia gelir, zengin otlakları vardır, Armenialılar'dan sonra işte Matienler bölgesi ... ”*⁹⁰

“ Kilikia ile Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebileceği bir ırmaktır, ki adı Euphrates (Fırat) 'tır ... ”

*“Armenia'dan Matienler ülkesine geçerken dört konak vardır... ”*⁹¹

Amaseia'lı (Amasya) coğrafyacı Strabon (M.Ö 64 – M.S 21) ise Armenia coğrafyası hakkında daha ayrıntılı bilgi verir *“...Armenia'ya gelince, güney tarafının önünde*

---

⁸⁷ Lloyd, a.g.e., s.207

⁸⁸ Redgate, a.g.e.,s.11

⁸⁹ Urmiye Gölü ve Zap Suyu arasında kalan bölge

⁹⁰ Herodotos, a.g.e., V, 49

⁹¹ A.e., V, 52

Tauroslar vardır, ki Euphrates ile Tigris arasındaki Mezopotamya'yı ondan ayırır. Mezopotamya'nın doğusu Büyük Armenia ve Atropatene ile sınırdır ; ve kuzeyde Parokhoathras dağları Kaspia Denizi'nin yukarısında uzanır ve Albania ve Iberia ve Kafkas Dağları bu halkları kuşatır ve Armenia'ya sınır oluşturur ; ve Moskhian ve Kolkhian dağları Tibaraniye kadar sınırdır ; batıda bu halklar ve Paryadres, Skydises Dağları Küçük Armenia'ya kadar uzanır ve Euphrates boyunca olan topraklar daha sonra Armenia'yı Kappadokia ve Kommagene'den ayırır... ”⁹²

Strabon'un anlatımına göre Armenia'nın sınırları belirgin olmasa da genel anlamda fikir verebilir. Buna göre kuzeyde ; Iberia, Albania halkları ve Kaspia Denizi (Hazar Denizi) vardır. Güneyde ise belirli bir sınır belirtmez yaklaşık olarak güneydoğu Tauroslar denilebilir. Batıda Euphrates nehrinin sınır oluşturduğu Küçük Armenia, Kappadokia, Kommagene vardır. Doğuda ise gene herhangi bir sınır belirtmez, fakat Media ülkesinin Armenia ile sınırları olduğunu söyler⁹³. Ayrıca Armenia'nın Karadeniz çevresinde yaşayan halkların toprakları (Kolkhian, Mossynokki, Tiberani) ile komşu olduğundan bahseder .

Strabon Armenia'nın topraklarının büyüklüğünü tarif ederken Theophanes'den alıntı yapar ve Onu eleştirir *“Theophanes'e göre ülkenin büyüklüğü: genişliği 100 “schoeni” ve uzunluğu iki katı; “schoenus”'u 40 stadia⁹⁴ olarak kabul edebiliriz. Fakat onun tahmini çok yüksektir; gerçeğe yakın olan uzunluğu , genişlik olarak verdiği saymak ve genişliği de yarısı saymaktır ya da biraz fazlası, Armenia'nın doğası ve gücü budur”*⁹⁵.

Antik yazarlar yaklaşık bir şekilde Armenia bölgesinin doğal sınırlarını çizerler. Gerçekte Armenia'nın tarihi coğrafyasını belirlemek hemen hemen imkansızdır. Armenia bölgesi coğrafyası ancak genel anlamda tarif edilebilir. Bunun dışında bölgede hiçbir zaman bağımsız bir devlet kurulamamış olması nedeniyle doğal sınırların dışında bir yayılım alanı tarif edilemez. Armenia tarihinde koşulların

---

⁹² Strabon, a.g.e, XI,14.1

⁹³ A.e., XI,14.2

⁹⁴ 1 stadia = 600 ayak = 184,8 m

⁹⁵ Strabon, a.g.e.,XI, 14.11

elvermesi ile kendine rahat manevra alanı bulan tek yönetici Tigranes'dir (M.Ö 95 – 55). Bu dönemde Tigranes'in yaklaşık Van Gölü'nün güneyi ve bugünkü Diyarbakır'ın kuzeyine kadar inerek burada kendi adını taşıyan Tigranokerta kentini kurduğunu biliyoruz. Antik kaynaklar tarafından hakkında bilgi verilen bu kentin yeri ise arkeologlar tarafından henüz saptanamamıştır. Belki de bunun nedeni Tigranokerta kentinin daha kuruluş aşamasındayken Roma tarafından yıkılarak, harabeye döndürülmüş olmasıdır. Tigranes, ayrıca kayınpederi Mithridates Eupator'a destek vermek amacı ile Kappadokia'ya saldırırsa da sonucunda Roma hakimiyetini tanımıştır ve kısa süre içinde Armenia, Tigranes'in ele geçirdiği bu toprakları kaybederek kendini himaye eden devletlere vergi veren bir bölge olmuştur. Armenia bölgesi, Roma ve beraberinde İran kontrolüne girip, tampon bir bölge ve bağımlı bir yönetim olarak varlığını devam ettirdiği için herhangi bir toprak kazanımı düşünülemez. Bizans ve Sasaniler devrinde de Bizans'a tamamen bağlıdır ve Bizans sınırları içinde yer alır. M.S 6.yüzyıldan sonra Bizans'ın, Müslümanların baskısı ile geri çekilip bu bölgeyi koruyamaması ile tamamen Arap kontrolüne geçer. Armenia tarihi boyunca daima ya vasal ya da bağlı devlet olarak varlığını sürdürdüğü için yaklaşık kuzeyden güneye doğru Kafkasya Dağları ve Van Gölü'nün kuzey kısımları, batıda Kappadokia ve Halys Irmağı'nın yukarı kısımları, doğuda ise yaklaşık Urmiye gölü arasında ki bölgeden dışarı çıkmasına izin verilmemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

Halkın Kökeni ve Etnik Yapısı

M.Ö 6. yüzyıl başlarında Urartu ülkesi Medler'le Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu Medler'in egemenliğinde kalmıştır. Bu mücadeleler sırasında Armenialıların batıdan göç ederek , Fırat Nehri'nin doğusundaki bölgelere yabancı bir unsur sıfatıyla ve küçük gruplar halinde sızmış oldukları anlaşılıyor¹. Urartular ortadan kalktıktan sonra coğrafi olarak Armenialılar bu bölgeye geldi. Bunlar kökenleri hakkında belirli bir kanıt olmayan Hint – Avrupa soylu bir halktır².

Armenia ya da Armenialılar ile ilgili ilk yazılı bilgi I. Dareios (M.Ö 522 – 486)'a ait Behistun yakınlarındaki (batı İran) üç dilli bir yazılı kayada bulunmuştur³. Burada I. Dareios yönetimi altındaki yirmi üç “ülke” yada “halktan” söz edilir. Bunlar arasında Armenia da vardır. Armenialıların Pers – Akhaemenid imparatorluğunda bir satraplıkta oturduğu görülüyor⁴. Yazdıkları günümüze fragmanlar halinde Bizans'lı Stephanus tarafından aktarılan ve I. Dareios'la çağdaş olan Miletos'lu Hekataeus M.Ö 515 – 500 yılları arasında seyahatler yapmıştır. Stephanus, Hekataeus'un “**Peri Egesis**” adlı kitabında Armenialıların Khalybes'in (Karadeniz'in güney doğusu)

---

¹ Erzen, a.g.e., s.43

² S. Lloyd, **Early Highlands Peoples of Anatolia**, Haz. S. Piggott, Londra, Thames and Hudson, 1967, s.109

³ Behistun rölyefi Büyük Dareios'un iktidarına kesin olarak tarihlenebilen en eski sanat yapıtıdır. Mezopotamya'dan Zagros yolu ile Ektabana'ya ilerleyen anayolun yukarısında bir kayanın yüzüne kazınmıştır. Rölyef ve beraberindeki yazıt Dareios'un iktidarı sırasında çıkan ayaklanmaların bastırılmasının kutlanması amacı ile yapılmıştır. Rölyef muhtemelen M.Ö 521 sonlarında ya da M.Ö 520'de yapılmaya başlandı ve M.Ö 519 yılı yazına kadar 8 esirin bulunduğu sıraya 9. figürün eklenmesiyle tamamlandı. Rölyef Dareios'un düşmanlarına karşı zafer alayını temsil eder. Dareios sol elinde bir kase tutar, bir ayağı yerde yatan figürün üzerindedir. İlk asi ellerini merhamet diler gibi Dareios'a uzatır. Dareios'un arkasında iki Persli hizmetkar , Dareios'un önünde ise 9 isyancı lideri vardır. Bunların elleri arkalarından bağlıdır. Boyunlarında birinden diğerine geçen bir ipe dolanmışlardır. Asilerin üstlerinde Ahura- Mazda figürü vardır ; tanrı sol elinde bir yüzük taşır ve sağ elini kırala doğru uzatır. Pers kralı da aynı jestle sağ elini tanrıya doğru uzatır. Böylece her ikisi iletişim halinde tasvir edilir. Tanrı kırılın ibadetini kutsar.

Bkz; A. Farkars, **The Behistun Relief, The Cambridge History of Iran** , Cilt 2, 1985,s.18
G.G.Cameron, **The Persian Satrapies and Related Matters; Journal of Near Eastern Studies**, 1973,s. 48

⁴ Erzen, a.g.e., s.43

güneyinde yaşadığını yazdığını söyler⁵. Knidos'lu Eudoxus (yaklaşık M.Ö 370) Phrygce ve Armenia dilinin benzerliğinden söz eder⁶.

Armenialılar'ın geldiği coğrafya konusunda ilk olarak Yunan kökenli antik yazarlar Herodotos ve Strabon bilgi verir. İki yazar da Armenialılar'ın batıdan göç ettiğini bildirir.⁷ Herodotos açık bir şekilde Armenialılar ve Phrygler'in yakınlığından ve Onların bir Phryg kolu olduğundan bahseder *"...Phrygler'in donanımları Paphlagonyalılar'inkine çok benziyordu, ama küçük değişiklikler vardı. Makedonyalıları göre Phrygler'in, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asia'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. Phryg kolları olan Armenialılar, Phrygler gibi giyiniyorlardı ve bunlarda Phrygler gibi , Dareios'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğu altındaydılar..."*⁸

"Armenialılar'ın soyuna ait eski bir hikayenin meali şöyledir: daha önce söylediğim gibi Pherae ve Boebe Gölü'ndeki Larisa arasında bir Teselya kenti olan Armenium'lu Armenus kendisine eşlik eden Iason'la beraber Armenia'ya doğru yöneldi; ve Pharsalian'lı Kyrtilus ve Larisaeon'lı Medius , İskender'e eşlik ettiler. Söylerler ki Armenia adı ondan sonra verildi ve böylece Armenus'u izleyenler Akilisene'de ikamet ettiler, burası eski zamanlarda Sophene'ye bağlıydı, diğerleri Syspiritis'e yerleşti, Armenia dağlarının dışında bulunan, Kalakhene ve Adiabene'ye kadar. Ayrıca söylerler ki Armenialılar'ın kıyafet şekli Teselyalıları gibidir, örneğin uzun tunikler, ki bunlar tragedyalarda Teselyavari diye adlandırılırlar ve göğüs etrafında kuşakları vardır; ayrıca pelerinleri toka ile bağlanır.... ve Teselyalıları özellikle uzun elbiseler giydikleri için - muhtemelen bunun nedeni tüm Yunanlıları içinde en kuzeyde ve en soğuk bölgede yaşadıkları için ... ve söylenir ki onların ata biniş tarzı da Teselyalıları gibidir. Iason'un ve yakınlarının bu yolculuğunun

⁵ Redgate,a.g.e., s.2

⁶ I.M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, İng.çev. L. Jennings, New York, Caravan Books, 1984, s.109-110, 188 -190

⁷ Redgate,a.g.e., s.13

⁸ Herodotos,a.g.e., VII, 73

kanıtlarından biri de inşa edilen hediye yapılarıdır, Abdera'daki Iason tapınağı Parmenion tarafından inşa edilmiştir... ”⁹

“ hem Medler hem de Armenialılar ve hem Iason'un hem de Medler'in soyundan gelenler Teselyalılar ile akrabadırlar ”¹⁰

“... Derler ki , Iason , Teselya 'lı Armenus ile Kolkhianlar'a olan seyahatinde sadece Iberia ve Albania'yı değil fakat Armenia ve Media'nın da pek çok yerini gezdi. Ve derler ki Armenus doğma büyüme Armeniumlu'dur, Boebis Gölü'nde Pherae ve Larissa arasındaki bir kentten. Yoldaşlarını Akilisene ve Syspirtis'e yerleştirdi, Kalakhane ve Adiabene'ye kadar ülkeyi işgal ederek ; ve gerçekten buraya Armenia adı ondan sonra verildi... ”¹¹ M.Ö 5. yüzyılın sonlarına doğru Ksenophon M.Ö (401 – 400) Anabasis “Onbinlerin Dönüşü” adlı kitabında Doğu Anadolu'da yaşayan Armenialılar'dan bahseder ¹²

Filologlara göre Armenia dilinin özü Indo – Avrupai (Hint –Avrupa) bir dil olmakla beraber, eski Anadolu yerli dilleri ile de çok karışmıştır. Bu nedenle bölgeye gelişleri, izledikleri göç ve istila yolu henüz çözülememiştir¹³. Bugünkü Irak'ta Erbela kentinin kuzeyinde bulunan bir rölyefte yer alan bir figür, Phryg tarzı bir başlık takar , ayrıca 1899 ve 1901 kazı raporlarında bugünkü Malatya – Harput – Diyarbakır yakınlarında Phryg tarzı bir tümülüsün bulunduğu bildirilir. Bununla beraber bu tümülüs modern araştırmacılar tarafından bulunamamıştır¹⁴. Tüm bu açıklamalar Armenialılar'ın batıdan geldiği ve Hint – Avrupa kökenli olduklarını gösterir¹⁵. Fakat anavatanları Teselya ve Balkan yarımadası kabul edilen Armenialılar'ın hangi tarihte ve Anadolu'ya geldikleri ve M.Ö 6. yüzyıla kadar

⁹ Strabon,a.g.e., XI,14.12

¹⁰ A.e, XI,14.14

¹¹ A.e, XI,3.8

¹² Bkz; Ksenophon,a.g.e, IV

¹³ Erzen,a.g.e., s. 44

¹⁴ N. Garsonian , *Armenia in the priod of Justinian*, The Political Conditions Based on the Naxarer System., y.y, Lisbon, 1970, s.117

¹⁵ Redgate,a.g.e., s.14

nerede yaşadıkları bilinmemektedir¹⁶. Herodotos ve Strabon da bu konuda açıklama getirmez¹⁷.

Armenialılar'ın Küçük Asya'ya M.Ö 7. yüzyıl sonlarında göç ettikleri tezinin doğru olma olasılığı yüksektir çünkü ;

- 1- Herodotos (M.Ö 490 – 425) Phrygler'e çok yakın bir tarihte yaşadığı için aktardıklarının doğru olması muhtemeldir
- 2- M.Ö 7. yüzyıl bir değişim dönemidir. Kimmerler, İskitler ve Medler'in saldırılarıyla Phryg, Asur ve Urartular tahrip oldu¹⁸.
- 3- Asur kaynaklarına göre M.Ö 7. yüzyılda Gurdi isimli biri Phrygia'lı Gordias olması muhtemeldir , Til – Garummu (Gürün) adlı kenti Asurlular'dan aldı. Buranın İncil'de yer alan Togarmah kenti olma olasılığı yüksektir. Armenia dilinde ise T'orgom'dur. Armenia mitolojisinde önderleri Hayk'ın¹⁹ babasının adı da T'orgom'dur²⁰.

M.S 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Khoroneli Moses ilk defa Armenia tarihini yazan kişidir. Moses bir rahipti. Bugünkü Muş civarında Horn, Horni yada Horunk köyünde doğduğu ve bu nedenle Khoroneli adını aldığı düşünülür. Söylentilere göre İncil'i Armenia diline çevirmek ve dil öğrenmek için Suriye, Mısır ve Yunanistan'a gönderilmiştir. Yunan dilini ve mitolojisini öğrenmiştir. Armenia Tarihi adlı kitabını, İranlılar'ın 481 yılında Armenia valisi (marzban) tayin ettikleri Sahak Pakraduni'ye sunmuştur²¹. Pek çok araştırmacı Moses'in anlattıklarının halk masallarından derlediğini, olmayan efsanevi kişileri hükümdar gibi gösterdiğini kabul eder. Pek çok Armenia'lı yazar da kendisini bu konuda eleştirir. Hatta onun aslında M.Ö 7. yüzyılda yaşadığını düşünenler de vardır. De Morgan, rahip kökenli Moses gibi

---

¹⁶ Erzen,a.g.e., 44

¹⁷ Redgate, a.g.e.,14

¹⁸ Redgate, a.g.e., s.14

¹⁹ Bkz.; K. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, çev. Sarkis Seropyan, İstanbul, Aras Yayınevi, 2000, s.11

²⁰ Redgate, a.g.e.,s.14

²¹ E. Uraz, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 42

Armenia'lı tarihçilerin, Hıristiyanlığı Hayk efsanesine yaklaştırmak için bunları uydurduğunu söyler²².

Armenia tarihiyle ilgili olarak Basmacıyan ise Armenialılar'ın tarihinin çok karanlık olduğunu söylerken ilginç bir iddia ortaya atarak şöyle söyler “ *burası çok eski zamanlar da Pamir yaylalarından, Hindikuş'tan gelen muhacirler tarafından iskan edilmişti. Romalı'lar, Yunanlı'lar, İranlı'lar ve bütün milletler gibi Armenialılar'ın da mitolojik kahramanları vardır. Kaynaklar hakkında açık bilgiye sahip olmayan milli tarihçiler uydurma masalsi kişileri sunarlar*”²³.

Moses, Armenia tarihini Sümer efsanelerinde geçen Nuh Tufanı'na bağlar. Armenialılar'ın atası olarak kabul edilen efsanevi kişilik Hayk'ı Nuh'un torunlarından biri olan Yasef'in torunu olarak kabul eder. Moses, Hayk'ın 400 yıl yaşadığını, efsanevi Babil kulesinin inşasında görev yaptığını ve bu kule yıkıldıktan sonra, Armenia'ya geldiğini ve tüm Armenialılar'ın da bu soydan geldiğini söyler. Bu tarih anlayışının Armenia tarihini yeni kabul edilen din olan Hıristiyanlığa geçiş sürecinde yaratılmış olduğu açıktır. Böylece Armenia tarihi İncil ile birleştirilmeye çalışılır. Moses'e göre efsanevi Armenia kralı Vagarşag, Mar Apas Katina'yı Ninova'da bulunan kraliyet kütüphanesinde araştırma yapması için gönderir. Mar Apas Katina'nın bu kütüphane de bulunduğu kitap şöyle başlar “ *ilk tanrılar görünüşleriyle ürkütücü ve görkemliydiler. Pek çok güzelliklerin , bu arada dünyanın ve insan soyunun başlangıcının nedeniydiler. Tanrılardan , heybetli bir devler nesli oluştu. Biçimsiz iri yapılı bu devler, bir kule yapmayı kararlaştırdılar küstahça; bu düşüncelerini uygulamaya geçtiler. Tanrılar kızdı, müthiş bir fırtına patladı, kule yıkıldı. Bütün diller karıştı, gürültü ve şaşkınlık her yanı sardı. İşte bu devlerden biri, Habedoste'nin soyundan gelen okçu , namılı bey Hayg idi.*” Moses'e göre, Mar Apas Katina'nın Ninova kraliyet arşivinde bulunduğu kitapta , tufandan sonra dünyaya, Nuh Paygamberin oğulları olan Zırvan, Didan, Habedoste, yani Sem, Kam, Hapet hükmetti. Armenialılar'ın ataları ise Hapet'in soyundan geldiler.

²² J.De Morgan, *Histoire de Peuple Armenien* , Paris, 1919, s.128

²³ Basmacıyan, *Ermeniler'in Yeni Tarihi*, Paris, 1917, s.3

Hapet'in ilk oğlu Komer'di. Onun oğlu Tiras'ın çocukları ise Askanaz ve Torkom'du. Torkom'un oğlu Hayk ise Pel'e isyan isyan etmişti. Pel aslında Nemrud diye anılıyordu ve Kam yani Didan'ın soyundan geliyordu. Daha sonra Hayk, Pel'e isyan eder ve oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Babil'den ayrılır ve Ararat(d) ülkesine göç eder. Pel ise kırallığı kuvvetlendirdikten sonra Hayk'ı yanına çağırır . Hayk bunu kabul etmeyince Pel asker toplayıp, Hayk'ın üzerine yürüdü. Habedoste soyundan gelen Hayk ile Didan soyundan gelen Pel arasında tehdit dolu atışmalar oldu ve iki taraf savaşa başladı. Okçu Hayk, Pel'e doğru ileri atıldı, Didan soyundan gelen kıralla yaklaştı, yayını sonuna kadar gerdi ve üç çatallı okunu onun güğüs zırhına isabet ettirdi. Pel'in göğsünü delip geçen ok, yere saplandı. Didon soylu Pel yıkıldı ve son nefesini verdi. Pel'in askerleri arkalarına bakmadan kaçtılar. Hayk savaş alanına bu zaferin anısına Hayk / Hayastan²⁴ adını verdi²⁵.

Hayk efsanesinde Sümer efsaneleri ve İncil'de anlatılan öyküler ile beraber Yunan mitolojisinde geçen Devler ve Tanrılar savaşı (Titanomakheia) ve Kronos anlatımı ile de benzerlik olduğu görülüyor²⁶.

Marie Felicite Brosset "Gürcistan Tarihi" adlı kitabında aynı efsaneyi şöyle aktarır ..ilk önce kaydetmek lazımdır ki Samehler (Armenialılar) ile Gürcüler, Ranienler, Mouskanienler, Herler, Lekler, Megreler hep birlikte Targomos (Togarma) adlı bir atadan inmişlerdir. Togarma , Nuh'un Iapeth (Yafes) adlı oğlunun oğlu Avyavan (Yavan)'ın oğlu Tarşis'in oğlu idi. Bir kahraman olan Togarma, Babil kulesinin Nemrud tarafından inşası yüzünden dilerin karoştığı ve insanların dünyanın her tarafına dağıldığı vakit, ailesiyle birlikte, muazzam Ararat ve Masis dağları arasındaki toprağa yerleşti. 600 sene yaşamış olan Togarma'nın birçok karıları, oğul ve kızları, torunları ve torun çocuklarından ibared olan ailesi o kadar büyüktü ki Ararat ve Masis taopraklarına sığmıyordu. Togarma'nın 8 oğlundan birinin adı Haos'du. Haos'un babası Togarmanın topraklarından verilen kuzey ve güney sınırı gösterilen hissesi , güneyden Oret Dağı ; doğudan Gurgan Denizi ; batıdan da Pont

²⁴ Armenia mitolojisine göre Armenia'nın eski adı Hayastan'dır

²⁵ Khoroneli Moses, *Historiai*, Haz. R. W. Thomson, Harward University Press, Cambridge, 1978,b.a

²⁶ Bkz. Hesiodos ,*Hesiodes Eseri ve Kaynakları* , çev. S. Eyüpoğlu, A. Erhat, Ankara,TTK, 1988, s. 181, 191

Denizi (Karadeniz) ile çevrilmişti. Haos, yedi kardeşi ile Nemrud' isyan etti, vergi vermedi. Öfkelenen Nemrud kahramanları ve bütün askerlerini toplayarak Togarma oğulların akarşı yürüdü. Haos'da yedi kahraman, büyük Togarma ailesi ve kendilerine katılan diğer batılı aileleri birleştirerek , bu kuvvetlerin başında olduğu halde Masis (Büyük Ağrı) eteğinde yer aldı. Azerbaycan'ı kuşatmış olan Nemrud , kendisi orada kalarak kahramanlarından sekizini büyük bir ordu ile beraber Togarmalılar'a karşı sevk etti. Haos büyük bir kuvvetle arkada kalmak üzere, kahraman kardeşler büyük bir ordu ile Nemrud'un kuvvetlerine karşı yürüdüler. Korkunç bir boroyu andıran şiddetli bir savaş başladı. Toz duman yerden havaya uçuyordu, zırhlar şimşek gibi parlıyordu, bağıroşlar gökgürültüsünü andırıyordu, ok ve taşlar dolu gibi yağıyor, kan sel gibi akıyordu. Savaş uzun bir zaman sürdü ve iki taraftan da pek çok insan öldü. Kahramanların arkasında yer almış olan Haos, korkunç sesiyle onlara cesaret veriyordu.Togormolular, Nemrud'un altmış kahramanı ve askerlerini mağlup etti. Togarma'nın sağ kalan yedi oğlu kendilerine zafer bağışlayan Tanrı'ya şükrettiler. Bundan öfkelenen Nemrud, bütün askerlerini toplayarak bizzat onlara karşı yürüdü. Haos'un attığı ok, Nemrud'un göğsüne isbet ederek zırhını deldi ve sırtından dışarı çıktı. Nemrud yere yıkılınca ordusu dağıldı.Bunun üzerine Haos, kardeşleri ve diğer sınırdaş aileler tarafından kiral ilan edildikten sonra, yedi kahraman kendi memleketlerine döndüler ve Haos'un hükümdarlığını tanıdılar..”²⁷.

Aslında bir rahip olan Moses'in anlattıkları ve daha sonra onu taklid eden bu efsanevi anlatımın temelinde Zoraastianizm ve çok tanrılı dinlere inanan Armenia halkını Hıristiyan yapma amacının olduğu açıktır. Bu yolla pagan bir dine inanan halka İncil ve ünlü mitolojik hikayelerden alınmış efsanevi bir tarih sunularak Hıristiyanlığı benimsemeleri kolaylaştırılmış olmalı.

Bazı yayınlarda karşılaşılan ve Armenialılar'ın Urartular'ın devamı olduğu tezi ise bilimsel olarak imkansız gözükmektedir. Urartular, Hurri dilinin bir lehçesini konuşuyorlardı. Urartular'ın yerli halk Hurriler'den geldiği kabul edilir. Bilindiği

---

²⁷ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* , çev. H. D. Andreasyan, Haz., E. Mercil, Ankara, TTK, 2003, s.1 vd.

kadarıyla ilk kralları M.Ö 9. yüzyılda yaşayan Aramu ve sonra Sardur'dur. Urartu devleti Medler'in güçlü bir devlet kurmasıyla M.Ö 7.yüzyıl sonlarında ortadan kalktı. Urartular çivi yazısı kullanıyorlardı. Pişmiş toprak levhalara resmi ve ticari yazılar yazıyorlardı. Bir de resimli yazıları vardı. Ulusal tanrıları Haldi'ydi . Ayrıca Gök tanrısı Teişeba ve Güneş tanrıları Şivini de ünlüydü . Bunun yanı sıra ikinci derece de tanrılara sahiptiler. Hurrice ve Urartuca grameri birbirine benzer. Sözcükler de birbiriyle aynıdır. Oysa Armenia dili bu iki dilden tamamen farklıdır ²⁸.

Hurrice	Urartuca	Armenia dili
ar = vermek	ar(u)= vermek	dal = vermek
pala = kanal	pili = kanal	çırantsk = kanal
hari = yol	hari = yol	campa = yol
papa = dağ	babe = dağ	ler = dağ
umini = ülke	ebani = ülke	yergir = ülke
sala = kız evlat	sila = kız evlat	ağçığ = kız çocuk
taze = armağan	tase = armağan	niver = niver ²⁹

Armenialılar ise alfabelerini ancak M.S 5. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra İncil'i yazıp okuyabilmek amacı ile kendilerine özgü harflarla geliştirmişlerdir. M.Ö 7. yüzyıla kadar okuyup yazabilen bir halkın birden bire yazıyı unutmalarına olanak yoktur. Armenia dili, zamanla yerel dillerden etkilenmiş olmasına rağmen Hint – Avrupa kökenli bir dildir. Urartu dili ile hiçbir benzerliği yoktur. Kaynaklar da kanıt olarak yer alan, Armenialılar'ın Urartuca yer isimlerini kullanmaları ise son derece doğaldır. Göçlerle gelen bir halkın yerel kent adlarını benimsemesi Küçük Asya'da her zaman rastlanan bir gerçektir. Bugün bile, hala pek çok kentin adı antik çağ isimlerini taşımaktadır . Moses'in bahsettiği Hayk efsanesi Urartu'da yoktur. Urartu dininin en önemli tanrıları olan Haldi, Teişeba, Şivini Armenia inancında yer almaz. Armenialılar Urartular'ın devamı olsaydı hiç olmazsa Urartular'ın başlıca tanrılarına olan inançlarını devam ettirmeleri beklenirdi.

²⁸ E. Akurgal, "Urartular": Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, Net Yayınevi, 1992, s.175-176

²⁹ Hurrice ve Urartuca kelime anlamları O. Belli'den alınmıştır. Armenia dilindeki sözcükler ise güncel dilden alınmıştır.

Armenia tarihiyle ilgili olarak açık bir şekilde diyebiliriz ki ;

- 1- Hayk soyu ve Hayastan ülkesi tamamen uydurmadır. Bu efsaneyi yaratmadaki amacın Hıristiyanlığı Armenia'ya kolayca kabul ettirmek olduğu açıktır.
- 2- Büyük İskender'e kadar olan dönemde Armenia, Persler'lere ait bir bölgeydi ve Persler tarafından yönetiliyordu.
- 3- Seleukos idaresi sırasında burası yabancı valiler tarafından yönetilen Seleukos toprağıydı.
- 4- Parthlar dönemde Armenia Parthia toprağı kabul edilip, Parth sülalesinden gelen kişiler tarafından yönetildi
- 5- Güney Armenia denilen bir yer yoktur. Sophene, Edessa gibi yerler ile Armenia tamamen farklı iki yönetime sahiplerdir ve hiçbir milli bağları yoktur.
- 6- Bölge yaklaşık M.Ö 50 yıllarında Lucullus ve Pompeius vasıtasıyla Roma'nın egemenliği altına girdi
- 7- Sasaniler'in İran da ki hakimiyeti başlayınca, M.S 363 ve M.S 440 yıllarında Doğu Roma ile yaptıkları anlaşmaya göre Armenia'nın batı kısmı Roma'ya, Doğu kısmı ise İranlılar'a kalmıştır.
- 8- Armenia mitolojisinde geçen Ara - Semiramis masalının Yunan mitolojisinden tanıdığımız Adonis – Aphrodite anlatımından alındığı açıktır.
- 9- Armenia tarihinde en parlak dönem olarak I. Tigranes'in (Dikran) yönetimi kabul edilir (M.Ö 95-55) Halbuki Tigranes Armenia'lı değil Parthialı'dır. 1934 yılında Londra'da yayınlanan Peoples of all Nations dergisi, 3. cildinde şöyle der “... İsa'nın doğumundan önce ve ondan sonra birkaç yüzyıl içinde Armenia yabancı bir hükümdarın idaresi altında büyük, bağımsız bir ülke olmuş ve Mithridates'in damadı olan Büyük Tigranes, Armenia'nın kuvvet ve kudretini yükseltmiştir. Ancak, Tigranes Armenialı değil, Parthialıydı.
- 10- Armenialı tarihçilerin hükümdar olarak gösterdikleri Arşak (Arsakes), Phraates, Mithridates, Sanatruk, Tiridates Parthlar'ın hükümdar listelerinde görülür.

Armenia’da Hıristiyanlığı kuran ünlü Kirkor Lusaroviç ile ilgili olarak Adontz şöyle der : “...*Şu halde iki söylenti var; birisine göre Kirkor Parth kanı taşıyor ve Prens Anag’ın oğlu oluyor , diğer bir söylentiye göre ise Purtar’ın ailesine mensub bulunuyor, fakat Purtar da basit bir kişi değil, o da İran’lı ve soylu bir ailedendir ...*” diyor. Armenialılar arasında bugün bile saygı ile anılan rahip Vartan Mamikonyan ise bir Armenia’lı değil bir Çinli’dir. Bunu Moses de teyit eder³⁰ 2. kitap, 81³¹

Buna göre Armenia ve Urartu birbirinden tamamen farklı iki uygarlıktır;

- 1- Armenia dili Hint – Avrupa dil grubuna girer oysa Urartu dili Hurri kökenli bir yerel dildir. Eğer Armenialılar ve Urartular aynı soydan gelseydi, onların da Urartu dilini konuşmaları beklenirdi
- 2- Antik Çağ yazarlarının Armenia ve Urartu akrabalığından bahsetmesi beklenirdi. Bu konuda hiçbir kayıt yok. Aksine Armenialılar’ın göçlerle sonradan buraya geldiği kaydedilmiştir.
- 3- Armenia inanç sisteminde İran kökenli Zoroastrian inancı, güneşe ve ateşe tapma vardır. Urartu tanrıları olan Haldi, Teişeba, Şivini ise Armenia’da görülmez. İki millet birbirinin devamı olsaydı aynı inanç şeklini devam ettirmesi beklenirdi
- 4- Urartular M.Ö 7. yüzyılda yazı kullanıyorlardı, Armenia ise yazıya ancak M.S 5. yüzyıldan sonra İncil’i okumak amacı ile kullanmaya başlamıştır. Eğer her iki halk birbirinin devamı olsaydı Armenialılar’ın yazı kullanmayı sürdürmeleri beklenirdi
- 5- Moses bir rahipti ve amacı Armenia halkını Hıristiyan yapmaktı. Bu nedenle değişik ülkelerde duyduğu hikayeleri birleştirerek bunları Armenialılar’ın Hıristiyan olmasını kolaylaştırmak amacı ile kullandığı açıktır

---

³⁰ Moses, a.g.e, 2.31

³¹ Uraz, a.g.e, s.90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Armenia Bölgesi'nin Siyasal Tarihi

3.1 Akhaemenidler ve Orontid Hanedanlığı Döneminde Armenia (M.Ö 522 – M.Ö 188)

Bu dönemde Armenia hakkında bilgimiz azdır. Yerel halk tarafından kaydedilmiş bir yazılı belge şimdiye kadar ele geçirilememiştir¹. Armenia'da Hıristiyanlık öncesi dönemde yaşayan (yaklaşık M.Ö 5. yüzyıl) bir tarihçiyi bilmiyoruz. M.S. 5. yüzyıllarda yaşayan tarihçiler ise Khoroneli Moses dışında tarihi bilgi vermez². M.S 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Moses'in geçmişe ait anlattıkları ise oldukça karışıktır. Yunan ve İran kaynaklarına göre Eskiçağ'da Armenia, bölgesel bir güç değil , dünyadan uzak unutulmuş bir yerd³.

M.Ö 615 yılından itibaren , Med kralı Kyakseres göçebe İskitler ve Babil'li Nabupolassar'ın da yardımıyla Asur İmparatorluğu'na son verdi (M.Ö 612). Kyakseres topraklarını genişletip tüm Doğu Anadolu'ya hakim oldu ve batıda Halys Irmağı (Kızılırmak) Lydia devleti ile arasında sınır olarak kaldı. Yerine oğlu Astyages (M.Ö 585 – 550) geçti. Med egemenliği zayıflamaya başlamıştı. Bu sırada İran'da yeni bir devlet ortaya çıkmaya başladı. Bu devlet Pers soylusu Akhaemenes'in yardımıyla daha M.Ö 7. yüzyılda filizlenmeye başlamıştı. Akhaemenes'in oğlu Teispes (M.Ö 675 – 640) Anşan kralı ünvanını kullandı. III. Anşan kralı 1. Kambyses (Perçe Kanbujiya), Med kralı Astyages'in kızıyla evlendi. Bu evlilikten daha sonra "büyük" ünvanını alacak olan Kyros (Persçe Kuraş) doğdu ve II. Kyros adıyla Persler'in başına geçti. II. Kyros M.Ö 550 yılında Med ordusunu bozguna uğrattı bu zaferle tüm İran , batıda Halys ırmağına kadar Ön Asya ülkelerini içine alan büyük Pers İmparatorluğu kuruldu. Bu devlete Kyros'un sülalesinin ilk kralı olduğuna inanılan Akhaemenidler adı verildi⁴ M.Ö 550 yılından bir süre önce

¹ Redgate,a.g.e., s. 55

² Chahin, a.g.e., s.177

³ Redgate,a.g.e., s.55

⁴ V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıları Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul, Görsel Yayınları, 2000, s.310

Medler'in İran ile Armenia'daki egemenliklerine , ileride kurulacak Akhaemenid hanedanının atası olacak olan Kyros karşı çıkmış ve bu egemenliğe son vermiştir⁵.

M.Ö 521 yılında Pers tahtına geçen Dareios satraplıkları düzene soktu⁶. Dareios'un satraplıklarından biri de Armenia satraplığıydı⁷. I. Dareios M.Ö 486 yılında öldüğünde Nakşi Rüstem kayalıklarına oyulmuş mezarındaki yazıtta, egemenliğindeki halklar ve ülkelerden bahsederken Armenia ülkesi/ halkından da bahseder⁸.

Armenia'nın yönetim yapısı açık değildir. Ksenophon **Kyropaideia** adlı eserinde Kyros ölene kadar Armenialılar'ın Media ve Kadusia arasında tek satraplık olarak var olduğunu söyler⁹. Bu dönemde herhangi bir Armenia krallığının var olduğuna dair bilgi yoktur. Dareios'dan önce satraplık Kyros'un en genç oğluna verilmişti. Dareios'un yönetim süresinde de Armenia, Media ve Kadusia'dan ayrı bir satraplığı¹⁰.

I. Dareios, Behistun yazıtında kendisine isyan eden halklardan biri olarak Armenialılar'dan şöyle bahseder :

- *“Ben Dareios, Büyük kiral, kiralılar kiralı, Persia'nın kiralı, ülkelerin kiralı, Hystaspes'in oğlu, Arsames'in torunu, Akheamenid olan...*
- *Bu yüzden bize Akheamenidler denir, eskiden bu yana biz soyluyuz, eskiden bu yana bizim ailemiz asildir....*
- *Kiral Dareios der ki, Ahuramazda'nın lutfu ile ben kiralım, Ahuramazda bana kiralılığı lutfetti....*

⁵ Lloyd, Türkiye'nin Tarihi, s..97

⁶ Sevin, a.g.e., s.314

⁷ Herodotos,a.g.e., III, 93

⁸ Cameron, a.g.e., s. 47 – 58

⁹ Ksenophon, **Kyropaideia**,Haz W. Miller, Londra, The Loeb Classical Library 1962, VIII; 7.11

¹⁰ Redgate, a.g.e., s. 55

- *Kıral Dareios der ki, Ahuramazda'nın lutfu ile yönetimim altında olan devletler şunlardır Persia, Elam, Babil, Assyria, Arabia, Mısır, Deniz tarafındaki memleketler, Lydia, Yunanlılar, Media, Armenia, Kappadokia, Parthia, Drangiana, Aria, Khorasmia, Baktria, Sogdiana, Gandara, Skythia, Sattagydia, Arakhosia ve Maka , hepsi yirmi üç ülkedir*
- *Kıral Dareios derki , bu ülkeler içinde benim dostlarım da vardır, ben onları kesinlikle korurum, düşman olanlar da vardır, onları mahfederim. Ahuramazda'nın lutfu ile bu ülkeler bana aittir*
- *Kıral Dareios derki, Ahuramazda bu devleti bana hediye etti, Ahuramazda bana yardım etti bu ülkeyi elde etmem için, Ahuramazda'nın lutfu ile ona şimdi sahip çıkıyorum*
- *Kıral Dareios derki , şu sayacaklarım ben kıral olunca neler yaptılar, Kyros'un oğlu Kambyses , bizim sülalemizden gelir, Smerdis adında bir erkek kardeşi vardır, Kambyses ile aynı anne ve babadan gelir, Daha sonra, Kambyses, Smerdis'i öldürdü ve insanlar bunu bilmiyordu. Kambyses böylece Mısır'a gitti. Kambyses yola çıkınca, insanlar ona düşman oldular. Persia , Media ve diğer tüm ülkelerde yalanlar dolaşmaya başladı*
- *Kıral Dareios derki, Dadarsi isimli bir Armenia'lı, benim uşağım, onu Armenia'ya gönderdim ve ona dedim ki ; git , bana karşı isyan eden, beni tanımayan şu düşmanları pişman et, Dadarsi hemen yola çıktı, Armenia'ya gelince asiler toplandılar ve Dadarsi'ye karşı yürüdüler ve onunla savaş yaptılar. Armenia'da Zuzza diye bir yerde bir savaş yaptılar. Ahuramazda bana yardım etti, Ahuramazda'nın lutfu ile benim ordum kesinlikle düşman asilere karşı başarılı oldu. Savaş Thuravahara ayının sekizinci gününde (M.Ö 20 Mayıs 521) oldu.*
- *Kıral Dareios derki, asiler tekrar ikinci defa toplandılar, ve tekrar Dadarsi'nin üzerine yürüdüler ve onunla savaş yaptılar. Armenia'da Tigra*

diye adlandırılan bir kalede savaş yapıldı. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın lutfu ile benim ordum kesinlikle düşman asileri yendi. Savaş Thuravahara ayının onsekizinci gününde (M.Ö 30 Mayıs 521)

- *Kıral Dareios derki, asiler üçüncü defa toplandılar ve Dadarsi'nin üzerine yürüdüler ve savaş yaptılar. Armenia'da Uyama isimli bir kalede savaş yapıldı . Ahuramazda bana yardım etti, Ahuramazda'nın lutfu ile benim ordum kesinlikle düşman asileri yendi. Savaş, Thagarkish ayının ondokuzuncu gününde (M.Ö 20 Temmuz 521) oldu. Sonra Dadarsi beni Armenia'da bekledi, ben Armenia'ya gelince'ye kadar bekledi.*
- *Kıral Dareios derki, Vaumisa adında bir Persli, benim uşağım, onu Armenia'ya yolladım, ve ona dedim ki, git ve isyan eden ve beni tanımayan şu düşmanları pişman et. Vaumisa hemen yola koyuldu. Armenia'ya gelince, isyancılar toplanıp Vaumisa'nın üzerine yürüdüler ve onunla savaştılar. Assyria'da Izala denilen bir yerde savaş yapıldı. Ahuramazda bana yardım etti, Ahuramazda'nın lutfu ile benim ordum kesinlikle düşman asileri yendi. Savaş, Anamaka ayının onbeşinci gününde (M.Ö 31 Aralık 522) oldu.*
- *Kıral Dareios derki, Asiler ikinci defa toplandılar ve Vaumisa'nın üzerine yürüdüler ve onunla savaştılar. Armenia'da Autiyara denilen bir yerde savaş yapıldı. Ahuramazda bana yardım etti, Ahuramazda'nın lutfu ile benim ordum kesinlikle düşman asileri yendi. Savaş, Thuravahara ayının sonunda (M.Ö 11 Temmuz 521) oldu. Sonra Vaumisa beni Armenia'da bekledi, ben Armenia'ya gelinceye kadar bekledi.*

Kıral Dareios, Babil'de yaşayan bir Armenialı'nın da kendisine isyan ettiğinden yakınır.

- *Kıral Dareios der ki, Ben Persia ve Media'dayken, Babilli'ler bana ikinci defa isyan ettiler. Arakha adındaki bir adam , bir Armenia'lı, Haldta'nın oğlu, Babil'de isyan etti. Dubala denilen yerde, o insanlara yalan söyleyerek ...ben Nabukadnazzar'ım, Nabonidus'un oğlu, dedi. Sonra , Babil halkını*

bana isyan ettirdi ve onlar Arakha'nın yanına geçtiler, O Babil'i ele geçirdi, Babil kiralı oldu.

- *Kıral Dareios derki, hemen ordumu Babil'e gönderdim. Intaphrenes adlı bir Persli, benim uşağım, şef olarak görevlendirdim, ve ona dedimki, git, beni tanımayan Babil'li düşmanları pişman et, hemen Intaphrenes ordusu ile yola çıktı. Ahuramazda bana yardım etti, Ahuramazda'nın lufu ile Intaphrenes, Babilliler'i yendi ve onları benim halkım yaptı. Markazanash ayının (27 Kasım) yirmi ikinci gününde, kendini Nabukadnazzar zanneden Arakha'yı ele geçirdi, yanında adamları ile birlikte. Ben şöyle dedim, haydi Arakha ve adamlarını ve onu takip eden belli başlı kişileri Babil'de çarınha gerin¹¹.*

Ksenophon Anabasis'te M.Ö 401 yılında yolculuğundan bahsederken Armenia'da iki Pers memurunun olduğunu söyler. Bunlardan birinin Pers kralının damadı Orontes, diğerinin ise Tiribazus olduğunu bildirir¹². Ksenophon Tiribazus'u Orontes'in altında görür. Bazı araştırmacılar bir tek satraplık olduğunu tahayyül ederler. Bundan yola çıkarsak satraplardan biri, diğerinden daha üst konumda olduğu düşünülmelidir. Bununla beraber, ne kralın damadı olan Orontes ne de kralın en çok güvendiği dostu olan Tiribazus, bir diğerinden daha az yetki ile atanmış olamaz¹³. Arrianos, M.Ö 331 yılında Makedonyalı Büyük İskender'in Pers Kralı III. Darius'u yendiği Gaugamela savaşında, Orontes ve Mithraustes'in komutan olarak savaşta yer aldığını söyler. ".....sağ kanadın önünde Armenialılar ve Kappadokia'lı süvariler görevlendirilmişti"¹⁴. ".... Armenialılar'a gelince Orontes ve Mithridates (Mithraustes) kumandandılar"¹⁵. Bu belki Armenia'nın iki satraplık olarak temsil edildiği ya da üst – ast ilişkisi içinde iki satrap ve bir satraplık olabileceğini gösterir. Moses, Vahe adlı bir asinin İskender tarafından öldürüldüğünü söyler. Bu kişinin Mithraustes olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir¹⁶.

¹¹ L.W King, R.C Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*, Londra, 1907, s.1-25

¹² Ksenophon, *Anabasis*, II.4 8-9, III 4.13

¹³ J.Cook, a.g.e, s.256

¹⁴ Arrianos, a.g.e., XXX.11.3

¹⁵ A.e, III. 8.5

¹⁶ Moses, a.g.e., 1. 31

Strabon Armenia satrabının her yıl 20.000 foal'ı krala vergi olarak ödediğini bildirir¹⁷. Ksenophon'da (M.Ö 401) Armenialılar'ın vergi olarak büyük kırala at gönderdiğini bildirir¹⁸. Bu da Armenia'nın Akhaemenidler'e vergi veren bir satraplık olduğunu gösterir. Ksenophon'un Armenialılar'ın atlı, okçu ve hafif süvarileri Akhaemenidler'e yardım olarak gönderdiğini bildirmesi, Armenia'da Akhamenidler'in baskı ve gücünü gösterir¹⁹.

Satrapların hırsı Armenia için bir tehlikeydi. II. Artakserkses (M.Ö 404 – 358) ve Orontes tarafından Armenia satraplığında kurulan hanedan 300 yıl kadar devam etti²⁰. Orontes yaklaşık M.Ö 401 yılında Büyük Pers Kralı II. Artakserkses'in kızı Phodogune ile evlendi. İki kardeş olan II. Artakserkses ve Genç Kyros arasındaki çekişmede Ksenophon ve "On Binler"de rol oynamıştır. Orontes kayınpederi Artakserkses'in tarafında yer aldı. II. Artakserkses'in zayıf bir kiral olması nedeni ile Pers devleti çökmeye başladı. Bundan faydalanarak Orontes, Armenia'da bağımsız bir hanedanlık kurdu ve gittikçe zenginleşti. Kişisel serveti üçbin talendlik gümüşe ulaştı. Daha sonraki yıllarda ise Orontes, kayınpederi Artakserkses'e sırtını çevirdi²¹.

Strabon, Orontes'ten şu şekilde bahseder "*...sonra ülke Artaksias ve Zariadris tarafından ikiye ayrıldı, Romalılar'a karşı savaş yapan Büyük Antiokhos'un generallerindendirler ve bu generaller ülkeyi yönettiler, ta ki kiral tarafından devrilinceye kadar ve kiral unvanıyla otonom sayılarak rütbeleri arttırıldı...*"²²

M.Ö 366 yılında Orontes , kendisine Armenia satraplığını veren Artakserkses'e karşı ayaklandı, yanında Karya satrabı Mausolos ve diğer Yunan kentleri vardı²³. Diodorus'a göre bu isyana Lidya satrabı Autophadetes, Lykialılar, Pisidialılar, Pamphialılar, Kilikialılar, Syrialılar ve Fenikeliler de karıştı ama hepsinin başında

¹⁷ Strabon, a.g.e.,XI. 14.9

¹⁸ Ksenophon, Anabasis,IV. 2.24,34

¹⁹ A.e., IV. 5,6

²⁰ Chahin, a.g.e, s.185

²¹ W.B. Wisner, *The Land of Iran, Cambridge History of Iran*, Cilt 3, CAH, 1968, s.506

²² Strabon, a.g.e., XI, 14.15

²³ W.W Tarn, "*Persia from Xerxes to Alexander*, CAH, VI,i, 1985, s.12

Orontes vardı²⁴. Bununla beraber daha sonra Orontes karşı tarafa geçti ve Mysia kralı olarak ödüllendirildi. Bu isyan M.Ö 360/ 359 yılına kadar sürdü. İsyan bastırıldıktan kısa süre sonra Artakserkses öldü²⁵. Orontes, M.Ö 350 yılından sonra muhtemelen Armenia'yı tekrar ele geçirdi²⁶.

II. Artakserkses'in ölümü üzerine tahta geçen oğlu III. Artakserkses (M.Ö 358 – 338) babasının hatalarını anlamıştı. Satrapların taraflı iddialarla savaş yapma hakkına sahip olmasını hatalı buluyordu. M.Ö 356 yılında satraplardan ordularını dağıtmasını emretti. Bu emre sadece Heliospontos ve Phrygia satrabı Artabazus ile Armenia satrabı Orontes uydu. Bu sırada Artakserkses'in Mısır'a karşı yaptığı başarısız saldırı emrindeki satrapları harekete geçirdi. Orontes, Mysia kralı olarak Atina'da onurlandırıldı. Kıyı Yunan kentleri onun için altın sikke bastırdı. M.Ö 355 yılında kendini Atina'nın dostu olarak görüp ikinci bir ayaklanma çıkardı. Başarısız oldu ve affedildi²⁷.

Aslında Orontes adı İran kökenlidir. Avestan'dan gelir. Avestan / Avrand ("kahraman" anlamına gelebilir) ve Pahlavi (kiral) kelimesine anlam olarak çok yakındır. Yerel Armenia formlarında Ervand, Arawan ve Hirant isimleri de aynı şekilde türemiştir.

I. Orontes ile ilgili bilgiyi, üçyüzyıldan fazla süreyi kapsayan bir dönem için Kommagene Kralı I. Antiokhos'un (M.Ö 69 – 61) Nemrut Dağı'nda bulunan yazıtlarından anlayabiliyoruz. Antiokhos , Orontid ailesinden geliyordu Atalarının pek çoğunun adını kaydetti²⁸.

---

²⁴ Diadorus, *Bibliotheca Historika*, Haz. T.E Page, London, The Loeb Classical Library, 1947, XV

²⁵ Tarn , a.y., s. 22

²⁶ Redgate, a.g.e., s. 57

²⁷ Chahin, a.g.e., s.187

²⁸ Bkz. Taumonoff, "The Orontids of Armenia" in *Studies in Caucasian History*, Georgetown, Georgetown University Press, 1963, s. 227 –354
Fisher, a.g.e, s.506

Orondit hanedanlığı yöneticileri şu şekilde tahmin edilmektedir :

1 - Armenia Satrapları

I. Orontes M.Ö 401 - 344

II. Orontes M.Ö 344 - 331

2- Armenia Kıralları

II. Orontes M.Ö 331 (Daha önce satrap oldu)

Mithranes M.Ö 331 – 317

Neoptelamus – Satrap M.Ö 323 – 321

III. Orontes M.Ö 317 – 260

Samus M.Ö 260

Arsames M.Ö 260 – 228

Kserkses M.Ö 228 – 212

Abdissares M.Ö yak. 221

IV. Orontes M.Ö 212 - 200²⁹

M.Ö 344 yılında Artakserkses Kadusii'ye karşı harekete geçti. Bu sırada Kordomannus düşmanın kabile şeflerini mağlup ederek başarı kazandı. Gösterdiği bu onurlu hizmetten dolayı Armenia valisi ilan edildi³⁰. M.Ö 366 yılında tahtta kısa süre kalan Pers kralı Arses, Tiribazus'un oğlu tarafında öldürülerek krallığı sona erdi. Bunun üzerine Kodomannus da Akhemenidler'in son temsilcisi olarak Pers tahtına çağrıldı³¹. Kodomannus Armenia'ya terk edince yerine I. Orontes'in oğlu, II. Orontes (M.Ö 344 -331) geçti. Tarn, Nemrut Dağı'nda Kommagene kralı Antiokhos'un diktirtiltiği yazıtta bu kişinin *Basileos* olarak kaydedildiğini iddia eder³².

M.Ö 334 yılında Küçük Asya'ya geçen Makedonya Kıralları Büyük İskender, yaptığı Granikos, Issos ve Gaugamela savaşlarıyla Pers topraklarının önemli bir kısmına sahip oldu. Mezopotamya ve İran içlerine girmesinden önce onun rotasını takip

²⁹ A.e, s.507

³⁰ Iustinus, *Cornelius Nepos and Entropius*, İng.çev. J. S. Watson, Bohn, 1853, X.3

³¹ Chahin, a.g.e., s. 188

³² Tarn, a.g.e, s.22

edersek Armenia'ya geldiği ya da feth ettiği yönünde bir bilgi bulamayız³³. M.S 3. yüzyılda yaşayan Iustinus İskender'in Armenia'yı işgal etmediğini söyler³⁴. Strabon, İskender'in Yunanlı general Menon'u altın madeni aramak için Syspirtis (İspir)'e gönderdiğini bildirir³⁵.

Gaugamela savaşı (Arbela) 1 Ekim 331 tarihinde yapıldı. Savaşın sonunda Makedonyalılar ve Yunanlılar son Akhaemenid kralı III. Dareios karşısında büyük başarı elde etti. III. Dareios'a sadık olan Armenialı'lar, Büyük Pers Kralı'na 40.000 yaya ve 7 bin atlı ile yardım etmişlerdir. Armenialılar II. Orontes'in yönetimi altındaydı. Armenia'lı süvariler bu savaşta Pers hattının sağ kanadını oluşturdular. Bu savaşta II. Orontes'in hayatını kaybettiği tahmin ediliyor. Herhalde, Büyük İskender zaferini, II. Orontes'in oğlu Mithranes'i babasının yerine Armenia satrabı olarak göndererek kutladı. İlginç olan Mithranes'in Sardes'deki eski İran valisi olmasıdır. Daha sonra Makedonyalılar'ın tarafına geçmişti ve bu nedenle kendisini Gaugamela savaşında, kendi babasının karşısında savaşırken buldu³⁶.

İskender'in 323 yılında ölümünden sonra sahip olduğu topraklar generalleri arasında çekişme konusu oldu. M.Ö 301 yılında Ipsos, Güney Phryia'da Büyük İskender'in generallerinden Antigonos ve Demetrios'un Lysimakhos ve Seleukos'a karşı yaptığı savaşı Lysimakhos ve Seleukos kazandı³⁷. Böylece Seleukos Tauroslar'ın doğusundan itibaren olan Küçük Asya ile birlikte Syria ve Indus'a kadar olan Pers topraklarını elde etti³⁸.

---

³³ M. Özşait, **Anadolu'da Hellenistik Dönem**, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, Görsel Yayınları, 2000, s.342

³⁴ Iustinus, **Epitoma Historiarum Phippicarum Pompei Trogi**, Haz. O.Seel, Stuttgart, 1972, XXXVIII.72

³⁵ Strabon, XI, 14.9

Loeb'in baskısında şimdiki Bayburt'un kuzeyinde, Pharangion'da altın madeni olduğu şeklinde not edilir.

³⁶ Fisher, a.g.e., s.510

³⁷ Diodorus, a.g.e., fr. XXI

³⁸ Appianos, **Historia Romana**, Haz. H.White, Londra, The Loeb Classical Library, Syr. 55

Seleukoslar'ın gücünün zayıflamasıyla II. Orontes'den sonra Seleukos III. Antiokhos (M.Ö 223 – 187) bölgede etkili oluncaya kadar, Armenia bağımsız kaldı³⁹. Bu arada II. Orontes'in oğlu, III. Orontes , Diodorus'a göre krallığı elde etti⁴⁰. Kral Orontes, II Ariarathes'e Kappadokia'yı, Makedonyalı Amyntas'tan alması için (M.Ö 270 – 260) yardım etti⁴¹. İlk defa Seleukos kralı III. Antiokhos zamanında Armenialılar'ın oturdukları yerler, doğrudan doğruya Seleukos idaresi altına alındı⁴².

Armenia'da Seleukoslar'ın baskısı ve gücü ara ara artmıştır. III. Orontes'in yerine yaklaşık 260 yıllarında Samus geçti. Samus, Samosata kentini kurmuş olabilir. Diğer bir kent Arsemeia, Samus'un oğlu Arsames tarafından kuruldu⁴³ Kral Arsames, Seleukos'lu asi Antiokhos Hieraks'ın kardeşini II. Seleukos'tan korudu⁴⁴ Arsames'in yerine geçen oğlu Kserkses (M.Ö 222 - 212) başkent Arsomasata'da , ölmüş olan babasının vergi borçlarını ödemediği için Büyük Antiokhos tarafından kuşatıldı. Kserkses ona vergi olarak at , köle teklifinde bulundu. Kserkses , Antiokhos'a razı oldu ve barış sembolü olarak Antiokhos'um kızkardeşi ile evlendi ama kız kardeş buna razı olmadı ve yeni evlendiği kocasını öldürdü⁴⁵. IV. Orontes (M.Ö 212 – 200) son Orontid kralıdır. Kserkses'in kardeşi olabileceği düşünülür.

Zariadris (Zareh) M.Ö 200 yılında Sophene valisi oldu. Aynı anda, Büyük Armenia'da Orontid hanedanlığının gücü sona yaklaşıyordu. Bu ailenin son kralı IV. Orontes (M.Ö 212.– 200)'ti. Hem o, hem de erkek kardeşi Mithras, Armavir kentin de ki Güneş ve Ay tapınağında yüksek rahipti. Buna ait Yunanca bir yazıt 1927 yılında aynı yerde bulunmuştur. Bir yazıt yüksek rahip Mithras ve erkek kardeşi kral Orontes'ten bahseder ; bir diğer yazıt açık bir şekilde kralın trajik ölümünden bahseder. Bu olay yerel bir hanedandan gelen Artaxias isimli birinin liderlik ettiği bir isyan sonucunda oldu. Bu olay açıkça Syria kralı III. Antiokhos'u kızdırttı. Bu boy

---

³⁹ Chahin, a.g.e., s. 188

⁴⁰ Diodorus, a.g.e., 31.19

⁴¹ Redgate a.g.e., s. 62

⁴² Erzen, a.g.e., s. 44

⁴³ Chahin. a.g.e., s. 190

⁴⁴ Redgate, a.g.e., s. 62

⁴⁵ Chahin,a.g.e., s.190

ölçüşmeyi takiben, Antiokhos ölmüş bulunan Orontes yerine Armenia valisi olması için Artaksias'a başvurdu.

Artaksias adı Persler'in kullandığı Artakserkses ve ve Armenia dilindeki Artashes ile aynıdır. 10 sene sonra, III. Antiokhos tarafından M.Ö 200 –190 yılları arasında Artaksias ve Sophene'li Zariadris isyan etmek için uygun zamanı bekledi. III. Antiokhos, Roma Cumhuriyeti ile boy ölçüşmek için güç gösterisi yapmaya kalkınca uygun zamanı bulduklarını düşündüler⁴⁶.

Seleukos kralı III. Antiokhos, Magnesia (Manisa)'da Sipylos Dağı yakınında M.Ö 190 yılında Romalılar'a karşı yaptığı savaşta yenilgiye uğradı⁴⁷. M.Ö 188 yılında yapılan Apameia Barışı'na göre III. Antiokhos , Tauroslar'ın batısında kalan ve Halys Irmağı'na kadar olan bütün Küçük Asya'yı boşaltacaktı. Roma kendisi ise toprak almadı⁴⁸. Bu sırada Armenia Seleukos kiralığının baskısından kurtuldu. Romanın da bölgeye gelmemesi Armenia'nın yararına oldu.

Roma senatosu resmi olarak ilk defa Armenia ile bağlantı kurdu ve Roma stratejik olarak iki düşmanını da elde etmiş oldu. Her iki devletin toprakları da Roma ile birleşmiş sayılıyordu⁴⁹.

Hewsen'e göre Oronditler, Armenia olarak tanımlanan bölgede Kholarzene, Gogarene'den Aras Nehri ve Tauros dağlarına kadar tüm batı, orta ve güney Armenia'yı muhtemelen Melid'de dahil olmak üzere yönettiler⁵⁰.

---

⁴⁶ Fisher, a.g.e, s.512

⁴⁷ Polybios, *Historiai*, Haz. W.R.Paton, Londra, The Loeb Classical Library, 1960, XXI, 16 – 17

⁴⁸ Livius XXXVIII, 39

⁴⁹ Fisher, a.g.e, s.513

⁵⁰ R.H Hewsen, *Introduction to Armenian Historical Geography III, The Boundries of Orondit Armenia*, REArm. 1984, s.347

3.2 Artaksias Hanedanlığı (M.Ö 189 – M.S 2)

3.2.I Artaksias – I. Artavasdes Dönemi (M.Ö 189 – 95)

M.Ö 190 yılında yapılan Magnesia savaşını kaybeden Seleukos kralı III. Antiokhos Romalılar karşısında kesin bir yenilgiye uğradı⁵¹. M.Ö 188 yılında yapılan Apameia barışından sonra ise Küçük Asya'dan çekilmek zorunda kaldı⁵². Moses'e göre bu rahat ortamdan faydalanan Artaksias'ın Armenia tahtını ele geçirip kendini kiral ilan etmesiyle (M.Ö 188 – 159) Armenia'da yeni bir yönetici aile olan "Artaksias hanedanlığı" başladı⁵³. Zariadris'in Orondit soyundan gelmesi muhtemeldir⁵⁴. Sevan Gölü kenarında bulunan yazıtlara göre (3 adet) Zariadris, Artaksias'ın babasıydı ve Orondit kökenliydi⁵⁵. Ksenophon Kyropaideia'da Artaksias'ın Tigranes ile aynı aileden geldiğini söyler⁵⁶. Strabon'a göre Büyük Armenia adı verilen Euphrates'in doğusundaki topraklar Artaksias'ın , Sophene eyaleti Zariadris'in yönetimine girdi Strabon'un belirttiği gibi Antiokhos'a yakınlığı bulunan Artaksias ve Zariadris'in IV. Orontes'e karşı isyanları Armenia'yı bölerek daha rahat kontrol edebileceğini düşünen Seleukos kralı III. Antiokhos'un planı olabilir. Böylece Armenia'nın siyasal bütünlüğü kırılıp daha kolay kontrol edilecekti. *"...yazılanlara göre, Armenia eski zamanlarda küçük bir ülke olmasına rağmen, Artaksias ve Zariadris tarafından genişletildi. Bu kişiler daha önce Büyük Antiokhos'un generalleriydiler, fakat daha sonra yenilgiye uğramasının ardından , krallar olarak tahta çıktılar ilki Sophene , Akilisene, Odomantis ve belli bazı yerlerin kralı, ikincisi Artaksata ve çevresindeki ülkelerin kralı oldu. Ve çevresindeki halkların yollarını keserek topraklarını genişlettiler.... demek istediğim Kaspiene ve Phaunitis ve Basoropeda'nın Medlerin ülkesinden ayrılmasıdır ve Paryadres Dağı bıyunca olan ülke ve Kharzene ve Gogarene ki sonuncusu Kyrus Nehri'nin uzak tarafındadır, burada Iberyalılar ve Karenitis ve Kserksene ki Küçük Armenia sınırındadır ya da onun bir parçası bile olabilir. Buradan Khalybianlar ve Mosynoeki; ve Akilisene ve Antitaurosular'ın*

⁵¹ Polybius, a.g.e., XXI, 16 – 17; Appianus, a.g.e., Syr. 30 – 36

⁵² Livius, a.g.e., XXXVIII, 38

⁵³ Moses, a.g.e., II, 37, 43 – 46

⁵⁴ Taumanoff, a.g.e., s. 290

⁵⁵ R.N Frye, *The Heritage of Persia*, Londra, Wiendenfeld Nicolson, 1965, s.277

⁵⁶ Ksenophon, *Kyropaideia*, III.1.7

çevresindeki ülke; buradan Kataonianlar ve Taroitis; buradan Syrialılar. Böylece hepsi aynı dili konuşuyorlardı...⁵⁷. Bu metinde belirtildiği gibi yeni sülaleyle bir fetih dönemi başladı. Bununla beraber “*hep aynı dilin konuşulduğu*” açıklaması ise tartışılması ve üzerinde çalışılması gereken bir konudur. Ayrıca Strabon’un yukarıdaki tanımlarda hangi kralın nerede fetih yaptığını bildirmemesi de dikkat çeker. İki bölgenin sınırları da açık değildir. Muhtemelen güneyde, Akilisene ve Antitauroslar’ın çevresindeki savaflara Zariadris komutanlık ederken, diğer bölgelerdeki savafları Artaksias yönetti. Bununla beraber Strabon’un sözünü ettiği bu savaflarla ilgili daha açıklayıcı somut veriler yoktur. Kral Artaksias, ülkenin kuzeyinde, Arakses nehri üzerinde (bugünkü Erivan yakınlarında) Artaksata kentini başkent olarak kurdu⁵⁸. Plutarkhos⁵⁹ ve Strabon M.Ö 185 yılında Kartacalı Hannibal’ın Romalılar’dan kaçarak Armenia’ya geldiğini ve burada misafirperverlikle karşılandığını, ayrıca şehirler kurduğunu anlatır “...Armenia’da Artaksata kentleri, aynı zamanda Artaksiasata olarak da isimlendirilir, Hannibal tarafından kral Artaksias ve Arksata için kurulmuştur, her ikisi de Atropatia sınırlarına yakındır, güzel bir yerleşimdir ve ülkenin bir kraliyet rezidansı oradadır. Bir kolun dirseği gibi çevresinde olduğu kenti korur, berzahın dışında kent hendek ve çitlerle çevrelenmiştir...⁶⁰. Khoroneli Moses’e göre Artaksata kenti kuzeyden gelen Alanlar tarafından işgal edildi. Artaksias ise kenti kurtardı ve Alanlar’ın şefini tutsak alıp adamlarını Kyros Nehri’nin ilerisine sürdü. Bu olayla ilgili mitolojik öyküler ve Kohtan şarkıları vardır. Bu efsanelere göre Artaksias kendisine ağabeyini bırakması için yalvaran Alanlar’ın şefinin kızkardeşi Satenik’le daha sonra evlenir⁶¹.

Seleukos kralı IV. Antiokhos Apameia anlaşmasının kurallarını hiçe sayarak M.Ö 165 yılında Armenia’yı işgal ettiği sırada Artaksias 23 yıldır ülkeyi yönetiyordu⁶². Seleukos kralı IV. Antiokhos Epiphanes, Seleukos egemenliğini yeniden güçlendirmek istiyordu. Diodoros’a göre Artaksias karşı koydu fakat yenilerek

---

⁵⁷ Strabon, a.g.e., XI, 14, 5

⁵⁸ Erzen, a.g.e., s. 45

⁵⁹ Plutarkhos, Lucullus 32.3

⁶⁰ Strabon, a.g.e., XI, 14, 6

⁶¹ Moses, a.g.e., II.50,85

⁶² Chahin, a.g.e., s.196

Seleukos kralının şartlarını kabul etti⁶³. Appianos ise Artaksias'ın esir düştüğünü söyler⁶⁴. Bununla beraber Artaksias'ın şartları kabul edip geri döndüğü fikri daha makul görülebilir⁶⁵. Bundan 1 yıl sonra Antiokhos öldü. Armenia'da Artaksias'ın egemenliği ise daha beş yıl sürdü. Bu beş yıl içinde Antiokhos'un ölümüyle Artaksias'ın bağımsız ve rahat bir hükümdarlığı olduğu tahmin edilir. M.Ö 159 yılında öldüğünde 30 yıl belki de biraz daha fazla tahtta kalmıştı. Moses'e göre en son sözleri "... *artık tüm zaferler geride kaldı*'dır⁶⁶. Kıral Artaksias'ın ölümü üzerine, tahta torunu I.Artavasdes (M.Ö 159 – 95) geçti. Artaksias'ın ölümünden sonra ülkesi hem Pontos hem de Parthia tarafından baskı altına alınmıştı. Bu sırada Parth tahtına sahip olan II. Mithridates (M.Ö 123 – 87) ve Çin Hanlığı arasında ticari anlaşma vardı. Bu anlaşma nedeniyle Çin, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanları Parthia, Mezopotamya ya da Armenia ve Küçük Asya'dan geçerek Akdeniz limanlarına ulaşıyordu. Ticaret kervanlarının geçişi nedeniyle Armenia'nın bu durumdan kazanç sağladığı düşünülebilir⁶⁷.

Büyük İskender Armenia'ya girmese bile, Hellenistik kültürün buraya sızdığı düşünülür. Büyük İskender'in Akhaemenid devletini ele geçirmesi ile arkasında miras olarak gelişmiş kuşatma teknikleri ve kale dizaynları bıraktı. İskender'in devleti yıkıldıktan sonra batıda ki bölgeler; Küçük Asya ve Levant (Doğu Akdeniz)'da ardılları Geç Helenistik dönemde gelişmiş bir duvar işçiliği yarattı. Aslında Armenia'nın savunma sistemi ile ilgili çok az bilgi vardır. Bölgenin dağlık yapısı, Tacitus'un da belirttiği gibi⁶⁸ güçlü, doğal savunma sistemi olan kale kentler oluşturuyordu; fakat burada bile uzlaşma dönemlerini sayesinde Roma etkisi hissedilmiş olmalı. Armenia kırıllarının yazlık başkenti olan Garni/ Gorneae, Erevan'ın 27 km doğusundadır (Tacitus tarafından Castellum olarak tanımlanır) kısmen kazılmıştır. Bu kentin 3 – 4 millik suru vardır. 2 metre kalınlıkta, 6-7 metre yüksekliktedir. 10 - 13 metrelik aralıkla yapılmış 14 tane dikdörtgen şeklinde bastion vardır; 5 – 6 ton ağırlığı olan basalt taşlarla örülmüşlerdir, bunlardan iki tanesi giriş

⁶³ Diodoros, a.g.e., XXXI.22

⁶⁴ Appianos, a.g.e., Syr. 45

⁶⁵ Diodoros, a.g.e., XXX; Polybios, a.g.e., XXX.15

⁶⁶ Moses, a.g.e., II, 13

⁶⁷ Chahin, a.g.e., s.197

⁶⁸ Tacitus, a.g.e., XIII, 39

kapısının kanatlarını oluşturur. Bunlar için “istila edilemez” denirdi. Kent M.Ö 3 yüzyıldan Ortaçağ’a kadar yaşadı ve iki nehrin birleştiği dağlık burun üzerine inşa etmişti. Kentte bulunan bir tapınağın duvarları M.S 1. yüzyıla tarihlenir. Burada Nero (M.S 54 – 68) tarafından taçlandırılan Tiridates’e ait bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta kalenin nasıl yapıldığı tasvir edilir⁶⁹.

3.2.2. I. Tigranes Dönemi (M.Ö 95 – 55)

Tigranes⁷⁰ (M.Ö 95 – 55) klasik kaynaklar tarafından hakkında ayrıntılı bilgi alınabilen ilk Armenialı hükümdardır. Strabon’a göre Parthlarla yaptığı savaşta yenilen I. Artavasdes, oğlu Tigranes’i rehin olarak onlara vermişti. M.Ö 95 yılında I. Artavasdes’in ölümü üzerine Tigranes’e Armenia’ya dönmesi için izin verildi. “..şimdi Tigranes , Artaksias’ın soyundan gelirdi ve tam olarak Armenia’yi elinde tutardı, burası Media ve Albania ve Iberia arasındadır, Kolchhis ve Kappadokia’ya kadar Eukseinos üzerinden gider, oysa Zariadris’in soyundan gelen Sophenia’lı Artanas güney tarafı elinde tutuyordu. Fakat kendini her şeyin hakimi gören Tigranes’e yenildi. Tigranes’in talihinin değişmesi farklıdır, ilk olarak Parthlar’a rehine oldu. Sonra özel izinle evine gönderildi ; onlar hediye olarak Armenia’dan 70 vadi aldılar; fakat gücü artınca sadece bunları geri almakla kalmadı ülkelerini de tahrip etti; hem Ninus çevresini hem Arbela çevresini ; ve Atropatene ve Gordyene hükümdarlarına boyun eğdirdi, aynı zamanda Eupharates’i geçti ve ana güçleriyle Syria ve Phoenikia’yi ele geçirdi; ve gücünü arttırdı. Aynı zamanda Iberia yakınında bir kent kurdu , bu yer ile arasında Euphrates üzerinde , Zeugma ve 12 Yunan kentinin halkını Tigranokerta’ya topladı , fakat Mithridates’e karşı savaş ilan eden Lucullus , buraya ondan önce ulaştı , giriştiği işi bitirdi ve sadece yerleşenleri ana vatanlarına göndermedi aynı zamanda , daha sadece yarısı tamamlanmış olan kenti yerle bir etti ve küçük bir köy bıraktı ve Tigranes’i hem Syria hem de Phoenikia’dan çıkarttı...”⁷¹. Bu metne göre Tigranes ilk olarak Sophene’yi ele geçirdi ayrıca

⁶⁹ S. Gregory, *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier of Rome from AD 200 – 600*, Cilt 3, Amsterdam, Adolf M.Hakkert Publisher, 1995, s. 69

⁷⁰ Kendisinden önce bir başka Tigranes’in de kral olmuş olabileceği düşünülmür.

⁷¹ Strabon,XI,14,15

kendisini salıverdikleri için Parthlara vermek zorunda kaldığı 70 vadiyi geri aldı. Atropatene, Adiabene, Gordyene'yi de ele geçirerek hakimiyet alanını büyüttü. Iustinus'a göre ise M.Ö 70 yılında hala Kleopatra Selene Ptolemaios'un hakimiyetinde bulunan Mısır'a kadar ilerledi⁷².

Tarihçi Choumont ise Tigranes'in Persler tarafından "vasal" statüyü kabul ettiği için serbest bırakıldığını yazar⁷³. Plutarkhos Tigranes'i şöyle tanımlar "... o küstah ve zorbaydı ve küçük ve önemsiz bir başlangıçtan sonra yükseldi..."⁷⁴ Appianos, Tigranes'in krallık tacını ilk kez, daha sonra onuruna Tigranokerta adını vereceği başkentinin yakınlarında giydiğini yazar⁷⁵. Tigranes, Pontos kralı Mithridates'in kızıyla evlenerek onun damadı oldu "...(*Mithridates*) Armenia'nın dostluğu için bir evlilik kurmayı başardı"⁷⁶. Tigranes Pontos kralı VI. Mithridates'in kızıyla evlendikten sonra kayınpederinin etkisiyle iki defa Kappadokia'ya saldırdı⁷⁷.

Mithridates'in oğullarından birini IX.Ariarathes Eusebes Filopator (M.Ö 99) ünvanıyla Kappadokia'ya kiral yapması Roma ile anlaşmazlık yarattı.Romalı komutanlar M.Ö 92 yılında Kilikia valisi Sulla, 90 yılında Romalı komutanlar L.Cassius ve Q.Oppius gelerek Ariobarzanes'i Kappadokia tahtına çıkardı. Fakat her seferinde Mithridates ya da yandaşı Armenia kralı Tigranes IX.Ariarathes'i Kappadokia tahtına çıkardı⁷⁸. Cicero, Roma halkına verdiği bir söylevinde bu olayı şöyle anlatır "...Roma halkının bağlaştığı ve dostu kral Ariobarzanes krallıktan kovuldu. İki kral (Tigranes ve Mithridates) tüm Küçük Asya'da yalnız sizin değil , aynı zamanda bağlaştık ve dostlarınızın da acımasız düşmanıdır.." ⁷⁹ Tigranes ve Mithridates M.Ö 88 yılında Manlius Maltinus ve Aquilius yönetimindeki Romalılar'ı yendi "...(*onlar*) ilerlerken, o (*Tigranes*) büyük neşeyle (*Kappadokia kentleri*) ele

⁷² Iustinus, "Epitome":Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi, Haz., O.Seal, Stuttgart, 1972 XL,i

⁷³ Chaumont, "A propos des premieres interventions parthes en Armenia et des circonstances de l'avenement de Tigrane le Grand" Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte, 1985, 31: 13-25

⁷⁴ Plutarkhos, Lucullus, 32.3

⁷⁵ Appianos, Mithridates, 67

⁷⁶ Appianos, a.y., 13

⁷⁷ Redgate a.g.e., s. 69

⁷⁸ Özsaıt, a.g.e., s. 361

⁷⁹ Cicero, Pro lege Manilia ,Haz. H. Grose Hedge, Londra, The Loeb Classical Library, 1992, V.12

geçiyordu. Burada büyük miktarda altın ve gümüş buldu. Bunları aldı, kentlerin her türlü borçlarını özel yada kamusal affetti ve beş yıllığına dokunulmazlık verdi”⁸⁰.

Syria’da IV.Antiokhos Epiphanes’ten sonra son Seleukos kralı VIII. Antiokhos Grypus (M.Ö 125 – 96)’a güven duyulmuyordu ve generali Heroklea tarafından öldürüldü.Tüm ülkeyi anarşi sardı. Halk ciddi bir şekilde kendilerini kurtaracak bir kral arıyordu. Tigranes’i ülkelerine çağırdılar “...Kırallar ve Syria krallığı iç savaşlarla tükendikten sonra ki buna kardeşler arasındaki karşılıklı düşmanlık ve bazılarının babasının tahtını ele geçirme arzusu neden olmuştu. Halk yakın ülkelerden kral aramaya başladı. Bazıları Pontos kralı Mithridates’i, diğerleri Mısır kralı Ptolemaios’u tavsiye ettiler. Fakat Mithridates Roma savaşları ile ilgileniyordu ve Ptolemaios daima Syria’ya düşmanca davranmıştı. Gözler Armenia kralı Tigranes’e çevrildi. Tigranes ülkesinin sınırlarını genişletmek istiyordu, Parthlar’la dostluğu vardı ve evlilik yoluyla Mithridates ile de bağlantısı vardı Böylece Tigranes Syria’ya davet edildi” burada 17 yıl kaldı⁸¹. Tigranes’in olmadığı dönemlerde, Syria’yı “genel vali”olarak atadığı Bagatades yönetti.Bu aile hem Armenia hem de Georgia’a hanedanlığına daha sonra krallar çıkaracak olan ailenin bilinen ilk ismidir⁸².

Tigranes, M.Ö 83 yılından itibaren artık Seleukos devletinin büyük bir kısmına sahip bulunuyordu. Başkent Antiokheia’ya bir satrap yerleştirdi ve kendisine “krallar kralı” unvanını verdi⁸³. Iustinus’un bildirdiğine göre bu sırada meydana gelen büyük bir deprem, halkı büyük zarara uğrattı⁸⁴.

Plutarkhos M.Ö 83 – 69 yılları arasında “Büyük Tigranes”in tüm batı Asya’nın en önemli gücü olduğunu söyler⁸⁵. M.Ö 77 yılında Van Gölü’nün güneybatısında yeni başkent Tigranokerta’yı (Diyarbakır’ın kuzeydoğusunda Farkın ya da Silvan) kurdu.

⁸⁰ Iustinus, Cornelius Nepus, XXXVIII, 3

⁸¹ A.e, XL, 1

⁸² Taumanoff, a.g.e., s. 202

⁸³ S. Atlan, Roma Tarihi’nin Ana Hatları : I. Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi,1970, s.142

⁸⁴ Iustinus, a.y., XL,2

⁸⁵ Plutarkhos, a.y

Mithridates ile birlikte Kappadokia'ya saldırdı ve halkının büyük kısmını yeni başkenti civarına yerleştirdi⁸⁶. Strabon, Tigranes'in Zeugma kentinde yaşayan halkı da buraya getirdiğini ekler “...Zeugma ve 12 Yunan kentinin halkını buraya topladı...”⁸⁷ Tigranokerta şehrinin inşası Tigranes'in gücünü gösteriyor olmalı. Kentin tam yeri ise antik yazarlar tarafından dahi tanımlanamamış değildir. Tacitus, Tigranokerta kentinin Nisibis'ten 37 mil (Roma mili) uzaklıkta olduğunu söyler⁸⁸. Appianos da kentin güçlü bir kaleye sahip olduğunu, duvarlarının 50 cubit⁸⁹ yükseklikte olduğunu, içinde evlerin ve ahırların olduğunu söyler⁹⁰.

Roma karşısında yenilen ve Pontos'u kaybeden Mithridates damadı Tigranes'e sığındı. Tigranes bu sırada büyük fetihler peşinde olduğu için gururundan Mithridates ile ilgilenmedi. Tigranes ayrıca Mithridates'in teslimini isteyen Roma elçileriyle de pek ilgilenmedi, gücüne fazla güvendiği için , onlardan gelecek tehlikenin de farkında değildi⁹¹.

Gerçekte Mithridates'in ilginç bir kişiliği vardı. Plinius, Mithridates için şöyle der “..Mithridates zamanının en büyük kralıydı, fakat Pompeius tarafından yenildi. Bunu bir raporun kanıtıyla biliyoruz. Kendisinden önce yaşayanlara oranla yaşam sorunları (biyoloji?) özenle incelenmiştir. Yardım almadan yaptığı işleri için kendini hazırlamak üzere her gün zehir içiyordu, ilk ilaçları aldıktan sonra, tamamen alışmak için zararsız bir şekilde geri çıkarmış olabilir; o değişik panzehirleri keşfeden ilk kişidir; bazılarının adını bile bilmezdi; o aynı zamanda panzehirle Pontus ördeklerinin kanlarını karıştırmayı biliyordu; çünkü onlar (ördekler) zehirle yaşıyorlardı; ünlü fizikçi Asklepiades bu tedavi yollarını yazdı; Mithridates insanlar içinde 22 dil konuşabilen tek kişidir...özel eşyaları arasında baharatlar ile tedavi yollarını gösteren ve hepsinin (baharatların) özelliklerini anlatan bir kitaplık da

---

⁸⁶ Erzen,a.g.e., s. 45

⁸⁷ Strabon,a.g.e., XI,14.15

⁸⁸ Tacitus, a.g.e., XV, 5

⁸⁹ 1 cubit = 1/ 2 ayak = 0.444 m

⁹⁰ Appianos, Mithridates, XII. 84

⁹¹ Özsait,a.g.e.,s. 365

vardı. Pompeius tüm kraliyet hazinesini ele geçirince Lenaeus'tan bunları Latince'ye tercüme ettirmesini istedi...⁹²

Mithridates'in Pers soylusu olduğu iddiası da vardır. Fernand Lequenne, Mithridates'i şöyle tanımlar "...Mithridates'nın kelime anlamı "Mithra tarafından verilmiş demektir. Mithridates'ler eski bir Pers soylu aileden gelir. Mithridates Persler gibi elbiseler giyer, taç taşır ve geniş bir hareme sahipti. Zela (Zile) tapınağında Ahura – Mazda – Mithra üçlüsüne tapardı. Aynı zamanda ateş kültürüne de bağlıydı. Anne tarafından ise Yunanlıydı"⁹³.

Appianos savaş hazırlıkları yapan Lucullus'un Mithridates'in oğlu Makheras'dan yardım istediğini bildirir "...Sinope ve Amisos'taki işleri düzenledikten sonra Lucullus, Mithridates'in oğlu Makhares ki Boğaz (Kırım'ın yöneticisiydi görüşmeye başladı. Ona bir altın taç göndererek Tigranes'ten uzak durması için Mithridates'i kuşatmasını istedi."⁹⁴

Appius Clodius, Lucullus'u Tigranes ile resmi bir savaş yapması için göndermemişti. Armenia'nın istilası için de Roma'dan yetki aldığına dair kanıt yoktur. M.Ö 70 yılında operasyon sahasının genişletildiğine dair bir resmi belge yoktur. Bu yıl Pompeius ve Crassus senato eylemlerinden sorumluydu. Cicero , M.Ö 66 yılının ilk haftalarında yaptığı Pompeius'le ilgili konuşmasında , Lucullus'a Armenia'nın istilası için herhangi bir yetki verilmediğini ima eder. Lucullus kanuni zeminde istilasını savunmanın zor olduğunu gördü. Fakat Lucullus çok iyi biliyor ki Tigranes şimdiye kadar Romalılar'a hiç yardım etmemişti⁹⁵. Appianos, Lucullus'un Roma ile hiç savaşmamış düşmanları arasında Tigranes ve Sophene karalını ayrı tuttuğunu belirtir "...Lucullus sadece gerektiğinde barbarlara müdahale ediyordu" der⁹⁶. Fakat Euphrates'i geçerek Lucullus Roma'nın sınırlar konusunda verdiği kararları büyük ölçüde geçiyordu. Roma ile ilgisi olmayan bir iç bağımsız devletle savaş yapıyor ve

⁹² Plinius, a.g.e., XXV - 5,6

⁹³ F. Lequenne, Galatlar, çev., S. Albek, Ankara, TTK, 1991, s.110 vd.

⁹⁴ Appianos, Mithridates, XII, 99

⁹⁵ A. N. Sherwin – White, Roman Foreign Policy in The East BC 168 – To AD 1, Londra, 1984, s. 239

⁹⁶ Appianos, a.y., 82

nihayet Tigranes'ten çok Parth kralına ait bölgede istilalar yapıyordu. M.Ö 69 yılının yazında Lucullus en iyi askerlerini Armenia'nın istilası için seçti.12.000 Romalı lejyoner – üç lejyonun en iyileriydiler – 4.000 eyalet atlısı ve hafif silahlı askerler Kappadokia'dan yola çıktı. Tomisa'da Euphrates'i geçti ve kuzey Sophene'ye girdi.Antitauroslar'ı muhtemelen en kolay geçit olan Amida'nın güneyindeki Gölcük Gölü'nden geçti. İstila'nın amacı Armenia krallığının güney bölgesinde Mezopotamya, Kuzey Syria, Kilikia, Gordyene ve Adiabene'nin birbirine yakınlaştığı bölgeyi ele geçirmektir. Lucullus, güneydeki başkent Tigranokerta'ya alarak hızlıca hedefine ulaşmayı istiyordu.Tigranes ise kendi işleriyle meşguldü ⁹⁷ Plutarkhos, Lucullus Tigranokerta'ya saldırdığı sırada yerel şeflerin Armenia'ya yardım ettiğini bildirir....*Gordyenialılar, Adiabentialılar, Medler, Babil'in ilerisinde deniz kıyısındaki Araplar, Hazar Denizi'nin çevresinden gelenler, Albanialılar, İberyalılar ve komşuları, Arakses nehrinin kuzeydoğusunda yaşayan kralları olmayan birkaç kabile*⁹⁸.... Appianos'a göre Tigranes'in kuvvetleri toplam 250.000 yaya ve süvari, Romalılar'ın ise 20.000 yaya ve atlı askerdi. “..iki seçilmiş ordu ve 500 atla (Lucullus) Tigranes'in üzerine yürüdü. Kimse Tigranes'e Lucullus'un kendisine doğru ilerlediğini söylememişti. Tigranes gerçeği öğrendiğinde Mithrobarzanes'i 2000 atıyla beraber Lucullus'u durdurması için görevlendirdi. Mankeus'u Tigranokerta'nın savunması için ikna etti, bu kenti kendi onuru için inşa ettirmişti. Kentin dışında büyük parklar , av alanları ve göller yaptırmıştı. Ayrıca görkemli bir kale.....”⁹⁹. “...Tigranes, 250.000 yaya ve 50.000 at topladı. 6000 tanesini Tigranokerta'ya, Roma hattını kırmaları için yolladı. Kalan ordusuyla, kişisel olarak, Lucullus'a doğru hareket etti”¹⁰⁰.

Tigranes yeni başkentinde kuşatma için hazırlık yapmamıştı ve yenildi¹⁰¹. Cicero bu olayı daha sonraki bir söylevinde şöyle anlatır “..Mithridates , bu karmaşada korkuyla Armenia kralı Tigranes'e sığındı. Orada yüreklendi, moralini yükseltti ve böylece askeri gücünü yeniden kazandı. Daha sonra Lucullus ordusuyla onun

⁹⁷ Sherwin – White, a.g.e.,s.240

⁹⁸ Plutarkhos, Lucullus , XXI,5

⁹⁹ Appianos ,Mithridates, 84

¹⁰⁰ A.y, 85

¹⁰¹ Erzen, a.g.e., s.45

krallığına gitti. Orada birçok topluluk bizim komutana karşı kıskartılmıştı. Roma halkı ne onları savaşla incitme ne de rahatsız etmeyi düşünmese de orada yaşayanlar vatanlarından sürülme korkusuna kapıldılar. O kıyılara bizim ordumuzun zengin ve kutsal tapınakları yıkmak amacıyla gönderilmiş olduğu düşüncesi de orada yaşayanları barbarlaştıracak denli şiddetli ve etkiliydi. Bu yüzden birçok halk yeni bir korkuyla karşı karşıya kaldı. Bizim ordu ise Tigranes'in krallığından sadece bir şehri ele geçirse de, yörede sadece başarılı savaşlar yaptı sayılabilir, ancak ordumuz (Lucullus'un yönetiminden ötürü) yurtlarından çok uzak olduğunu hissediyor ve özlem duyuyordu..."¹⁰². Tigranes, Mithridates'in yönetiminde bulunan toprakları kuvvetlendirmek için kuzeye yöneldi. Lucullus'un hareket esnekliği oluşturduğu strateji ve savaş yönetimi yüksek kalitededir. Fakat dağlık bölgeye doğru ilerlemesi yaklaşan kış nedeniyle zordu. Orta – güney bölgede kaldı ve Tigranokerta'nın çevresini ele geçirip yağmaladı. Yerel krallar, Arap prensler teslimiyetlerini bildirdi. Tigranokerta'ya zorla getirilen halkı serbest bıraktı¹⁰³.

Sadece 20.000 kişilik bir Roma ordusunun karşısında 250.000 kişilik bir ordunun çıkıp yenilmesi Plutarkhos ve Appianos'ın aktardıklarında abartı olması ihtimalini güçlendirir. Plutarkhos aynı eserde "*.. söylendiğine göre 100 bin Armanialı asker öldü ve atları kaçtı, Romalılar'ın ise 100 askeri yaralandı ve beş tanesi öldü*"¹⁰⁴ demesi de abartıyı açık şekilde gösterir.

Lucullus M.Ö 69/ 68 yılının kış mevsiminde Parthia'nın farkına vardı. Parthia kralı III Pharaates, Tigranes ile askeri destek için görüşmeye başladı. Fakat Parth kralı Lucullus ile anlaşma yaptı. Muhtemelen Lucullus seçkin bir heyet gönderip onu ya Roma'ya katılmaya ya da tarafsız kalmaya ikna etmiş olmalı¹⁰⁵. İlkbaharın gelmesiyle ordusunu doğuya doğru sevk eden Lucullus, Tigranes ve Mithridates'i başkent Artaksata'da yendi. Fakat ordusunun burada daha fazla kalmak istememesi üzerine Lucullus güneye doğru inmek zorunda kaldı. Kış başlamasına rağmen

---

¹⁰² Cicero, a.g.e., IX, 23

¹⁰³ Sherwin – White, s. 240 -241

¹⁰⁴ Plutarkhos, Lucullus, XXVI, 4

¹⁰⁵ Sherwin - White, a.g.e., s.240

Nisibis'i kuşatan Lucullus kenti ele geçirdi¹⁰⁶. Bu olaylar Dio tarafından canlı bir şekilde şöyle verilmektedir. “...Lucullus Nisibis'e doğru hareket etti . Bu kent Mezopotamya diye anılan (Tigris ile Eupharates arasında) yerde inşa edilmiştir. Tigranes burasını Parthalardan almıştı ve hazinelerini ve pek çok varlığını buraya depolamıştı, erkek kardeşini de koruması için buraya bırakmıştı. Lucullus buraya yazın ulaştı....duvarları çift tuğladan örülmüştü ve büyük bir kalınlığı vardı. Tigranes de kuşatma için hiç yardım edemedi. Fakat kış gelince Lucullus ayın görünmediği bir geceyi bekledi. Şiddetli bir fırtına vardı, yağmur ve gök gürültüsü nedeniyle hiç birşey duyulmuyordu. Pek çok noktadan surlara yaklaştı. Toprak yığınlarının üzerinde yükseldi, barbarlar köprüleri yıktığı için , toprak (kümelerini) yükseltti. Aniden herşeyi ele geçirdi. Bir kısım adam Tigranes'in kardeşinin bulunduğu kaleyi ele geçirdi. Pek çok hazineyi buldu ve kışı burada geçirdi...Böylece Nisibis'i ele geçirdi ama Armenia'da ve Pontos civarında pek çok yeri kaybetti. Tigranes , Nisibis'in alınabileceğini düşünmüyordu sonra daha sonra Lucullus'dan önce yola çıkarak diğer yerlerin güvenliği sağlamak istedi. Mithridates'i geriye evine yolladı...”¹⁰⁷Tigranes Lucullus'u takip etmişti ama Nisibis'e yardım etmedi. Lucullus kışı burada geçirdi. M.Ö 68 yılında askerlerin isyanı ile karşılaştı Tigranokerta'nın düşmesinden buyana ciddi anlamda yağma yapılamıyordu. Hoşnut durumda olmayan askerler savaşın sona ermesini istiyordu¹⁰⁸.

Lucullus'un güneyde bulunmasından yararlanan Mithridates tekrar Pontos'a girdi. Bu olaylar Roma'da ayaklanmalara neden oldu. Böylece 67 yılı başında Mithridates tekrar yönetimin başına geçti¹⁰⁹. Kappadokia kralı Ariobarzanes ülkesinden kaçtı , şimdi burası Tigranes'in fetihleri için rahat bir yer olmuştu “...Onlar eyaletlerimiz Bithynia köylerinin birçoğunun yakılıp yıkılmış olduğunu söylüyorlar; bizim gelir sağladığımız yerlere sınır olan Ariobarzanes'in krallığının tümüyle düşmanların eline geçtiğini , Lucius Lucullus'un büyük işler başardıktan sonra o savaştan çekilip gittiğini anlatıyorlar ...”¹¹⁰.

¹⁰⁶ Plutarkhos , a.y.

¹⁰⁷ Cassius Dio,a.g.e., XXXVI

¹⁰⁸ Sherwin – White a.g.e., s. 242

¹⁰⁹ Atlan, a.g.e., s.144

¹¹⁰ Cicero, a.g.e., II, 5

Lucullus M.Ö 66 yılına kadar ele geçirdiği yerleri kaybetti ve Lucullus Pompeius ile yer değiştirdi. Cicero, Pompeius'un Küçük Asya'ya geliş nedenini şöyle savunur“...az önce istemeye istemeye size hatırlattığım Pontos'daki o çarpışmadan sonra (Romalı general Triarius'un Mithridates'e yenilmesi) gelen felaket yüzünden bağlaşıklar huzursuzdu, düşmanlar yüreklenmişlerdi, ayrıca eyaletlerdeki savunma yeterince güçlü olmadığı için Küçük Asya'yı kaybetmiş durumdaydınız. Ey yurttaşlar, Roma halkının iyi talihi o bölgelere tam zamanında Gnaeus Pompeius'u gönderdi.Onun Küçük Asya'ya varışı hem beklenmedik zaferden dolayı sevinmiş Mithridates'i hem de büyük askeri güçten çekinen Tigranes'in Küçük Asya'daki hareketlerini engelledi. Adı ve şöhretiyle öylesi şeyler yapmış birinin gücü ile neleri başaramayacağından kim kuşku duyar?...”¹¹¹

Mithridates ,yenilgisinin şerefine Romalılar'ın Nikopolis kentinin kurulacağı Lykos vadisinde Pompeius'e yenilince Sinoreks'e kaçtı . Burası Küçük Armenia'da (Batı Armenia) en uç noktadaki kalesiydi ve bu kalede büyük miktarda hazinesi vardı. Buraya gelince Tigranes'in kendine sırt çevirdiğini öğrendi. Kuzey Armenia'dan geçerek Kafkas dağlarının denizle bulunduğu en uç noktadaki kalesi Dioskurias'a ulaştı kışı burada geçirdi. Baharla birlikte kendisine ihanet eden oğlu Makharas'ın Kırım'daki krallığına gitmek için yola çıktı¹¹². Pompeius, Mithridates'i takip etmek ya da Tigranes'i ele geçirmek ikilemini yaşarken, Tigranes'in genç oğlu (üçüncü oğlu)¹¹³ Genç Tigranes, Pompeius'a lejyonlarını Artaksata'ya ulaşmaları için rehberlik yapabileceğini söyledi. Böylece Armenia'nın işgali için Roma'ya yardım edecek ve karşılığında tahtı elde edecekti. Kırالیyet hazineleri de Artaksata yakınlarında Babyrsa ve Olena kalelerindeydi¹¹⁴.

66 yılında Pompeius, güneydoğuya dönerek Armenia'ya girdi ve Mithridates'e yardım ettiği için Tigranes'e savaş ilen etti.Önce savaşmak için hazırlanırken sonra vazgeçerek, Pompeius'in karargahına gelerek teslim oldu. (M.Ö66) “..Pompeius,

¹¹¹ A.e., XV, 45

¹¹² Appianos, a.y., 101

¹¹³ Tigranes'in dört oğlu vardı. Bir tanesi savaşta öldü, ikincisi babası tarafından öldürüldü, üçüncüsü Roma'ya yardım teklif eden Genç Tigranes'tir. Dördüncü oğlu ise kendisinden sonra tahta çıkan Artavasdes'dir.

¹¹⁴ Strabon, a.g.e., XI,16.6

Genç Tigranes'i babasına yapacağı saldırı için rehber olarak tuttu. Tigranes bunu duyunca alarma geçti. Pompeius Arakses Nehri'ni geçip Artaksata'yı kuşatınca Tigranes gönüllü olarak Pompeius'un kampına gitti ve kraliyet tacını verdi...¹¹⁵. Doğu geleneklerine göre tacını Pompeius'in ayaklarına sundu ve onun hakimiyetini tanıdı. Ele geçirdiği yerlerin tümünü terk derken 6.000 talent savaş tazminatı ödeyerek Roma ve Parthia arasındaki topraklarını koruyabildi¹¹⁶.

Cicero, Pompeius'un yetkisi hakkında verdiği söylevde Romalı generali şöyle savunur *"..konuşmama olayın tüm nedenlerini ortaya koymakla başlıyorum : çok güçlü iki kral Mithridates ve Tigranes , sizi gelirleriniz ve bağlaşıklarınız açısından çetin ve tehlikelerle dolu bir savaşın eşiğine getirdiler. Kırallardan biri kendi haline bırakıldı, diğeri meydan okuyarak Küçük Asya'yı ele geçirmek için kendine bir fırsat sunulduğunu düşünüyor...¹¹⁷*

Tigranes'in Mithridates'in kızından doğan dört oğlu vardı. İkisini kendisi öldürdü. Birini kendisine karşı yaptığı savaşta, diğerini av sırasında babası yerde yatarken babasına yardım etmek yerine krallık tacını başına koyduğu için öldürdü. *"...Üçüncü oğlunun adı da Tigranes'dir. Babasının av kazasına üzülmişti ve ondan bir taç (ülke) aldı ama buna rağmen onu terk ederek babasına karşı savaşa girdi ve yenildi. Parthların kralı Phraates'e kaçtı. Genç Tigranes, Phraates ile görüşmeler yaparak(Pharaates aynı zamanda Pompeius'un dostluğunu arzuluyordu) onun onayını aldı ve Pompeius'a yardım etmesi için mülteci olarak kabul edildi. Aslında Mithridates'in torunuydu. Fakat Pompeius'in barbarlar(yabancılar) arasında adil ve dürüst olduğu şeklinde ünü vardı. Pompeius nezaket göstergesi olarak atlı askerlerden Tigranes ile yolda buluşup eşlik etmelerini istedi fakat onlar birlikte yol almanın (hainlik olmasından) korkarak kaçtılar...¹¹⁸*

"..Pompeius geçmiş için onu (Tigranes) bağışladı ve oğlu için uzlaşmaya vardı; ve daha sonra onu Sophene ve Gordyene'yi yönetmesi için anlaştı ve diğer yerler de

¹¹⁵ Cassius Dio, a.g.e., XXXVI, 51

¹¹⁶ Plutarkhos, Pompeius 33.5, Cassius Dio, a.g.e., XXXVI.53.2

¹¹⁷ Cicero, a.g.e., II,4

¹¹⁸ Appianos., a.y., 104

babaya (Tigranes) kalacaktı. Öldükten sonra ise onun halefi olacaktı. Tigranes'den savaşta aldığı yerleri bırakmasını istedi, buna göre Euphrates'den denize kadar Syria'ya , Kilikia'da sahip olduğu yerleri bırakacaktı. Artık Pompeius savaşın bittiğini düşünüyordu. Mithridates'i yendiği yere Nikopolis kentini kurdu. Ariobarzanes'e Kappadokia krallığını geri verdi. Sophene ve Gordyene'yi de Tigranes'in oğluyla Ariobarzanes arasında bölüştürdü. Şimdi buralar Kappadokia'nın parçasıydı. Aynı zamanda Kastabala kentini ve Kilikia'daki bazı kentleri de verdi..”¹¹⁹

Genç Tigranes aldığı toprakların az olması nedeniyle düş kırıklığına uğradı. O babasına bırakılan toprakları istiyordu. Pompeius , Genç Tigranes'in Parth prensesi ile evli olduğunu hesaba alınca onu mahkum olarak yanına aldı ve Roma'da bir zafer alayında Roma'nın düşmanı Parth kralının damadı olarak teşhir etti. Genç Tigranes'e bırakılan yerler de Tigranes'e kaldı. Tigranes Artaksata'da yaklaşık 84 yaşında öldü¹²⁰.

3.2.3 II. Artavasdes Dönemi (M.Ö 55 – 33)

Pompeius, Tigranes'i Roma'ya vasal yaptı. Bundan dolayı Romalılar Armenia üzerinde mutlak bir hükümdarlık iddiasında bulunurlar, burası Parthlar ve Roma arasında sürekli bir anlaşmazlık kaynağı olmuştur. Bununla birlikte Roma'nın politik hükümdarlığı altında Armenia kendi halinde bir doğu ülkesi olarak kaldı. Yönetim sistemi eski Pers geleneğini izledi. Kırallık pek çok satraplığa bölündü. Satraplar politik olarak bağımlı krallardı. Miras yoluyla geçen hakları vardı ve kendi ordularını yönetiyorlardı. Yunan medeniyeti , özellikle kent devlet yapısı Yukarı Tigris vadisine sızamadı¹²¹.

Büyük Tigranes'in ardından tahta oğlu II. Artavasdes çıktı. Artavasdes hala babasından kalan “krallar kralı” unvanını kullanıyordu. Kendisinden önceki ve

¹¹⁹ A.e., XV, 105

¹²⁰ Chahin, a.g.e., s.205

¹²¹ A.H.M Jones, *The Roman Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford, Oxford University Press, s.23

sonraki diğer kırıllar gibi o da gücünü korumak için değişik yollar denedi. Bu sırada Syria'da Roma valisi Crassus'du. Crassus'un aslında Parthlarla savaşmak için yetkisi yoktu ama bunun kendisi için iyi olacağını düşündü. Armenia kralı II. Artavasdes, Crassus'a Parthia saldırısı için Armenia içlerinden ilerlemesini tavsiye etti. Crassus ise bunu önemsemedi ve M.Ö 53 yılında Karrhae'de kendisinin de öldüğü savaşta Roma büyük bir yenilgi aldı¹²². Artavasdes, Parthia'lı Orodes ile anlaşıp kızkardeşini, Orodes'in oğlu Pakorus ile evlendirdi. M.Ö 51 yılında Kappadokia'ya saldırmayı düşündü ve Galatia'lı Deiotaros ile bir kızını evlendirdi¹²³. Plutarkhos bu düğün törenini anlatır *“..Artaksata'da yapılan ziyafetler ve eğlenceler değişik ve tantanalı Yunan eğlencelerinin birleşimidir. Hydrodes (Orodes), Yunan diline ve yazısına yabancı değildir, Artavasdes ise bu konuda uzmandır ve bu yüzden o (Artavasdes) trajediler, söylevler ve tarihi hikayeler yazdı bunların bazıları hala duruyor... Crassus'un kafası kapıya getirildiğinde , masalar dışarıya çıkarılır ve bir Iason...Euripides'in Bakkhae oyununun sahnesinde olduğu gibi şarkı söyler...(oyunda) Sillaces odaya geldiğinde çok alkış alır ve kralın önünde hürmetle eğilir , gösterisinin orta yerinde Crassus'un kafası getirilir. Parthlar bu gösteriyi büyük bir eğlence ve alkışla kabul eder ... Crassus 'un kafasını alıp Baküs rahibi gibi coşkunlukla hareket eder ve bir şarkı söyler ...*

*“bugün kovaladığımız bir avı yakaladık
dağdan, burnu büyük avı getirdik”¹²⁴*

Roma'da Caesar M.Ö 44 yılında Cassius, Brutus, Casca ve diğer senatörler tarafından öldürüldü¹²⁵ ve M.Ö 42 yılında Trakya'da Philippi'de Antonius ve Octavianus, Caesar'ın katilleri olan Brutus ve Cassius ordularına karşı yaptığı savaşı kazandı¹²⁶. İki galip tarafın yaptığı anlaşmadan sonra Illirya'dan geçen bir hattın batısındaki topraklar Octavianus'un, doğusunda kalan topraklar ise Antonius'un oldu. Antonius'un faaliyet alanından uzaklaşması üzerine cesaretlenen Parthlar M.Ö 40 yılında Euphrates'i geçerek Syria'ya girdiler. M.Ö 37 yılında yapılan Tarentum

¹²² Cassius Dio,a.g.e., XL. 27, 2

¹²³ Redgate,a.g.e., s.76

¹²⁴ Plutarkhos, Crassus, XXV

¹²⁵ A.e, XXII

¹²⁶ Appianos, a.g.e., IV, 110–112

anlaşmasından sonra Antonius yanında Octavianus'dan temin ettiği legionları olduğu halde Syria'ya geldi. Karısı Octavia'yı ise İtalya'da bırakmıştı Antiokheia'ya gelince Kleopatra'yı¹²⁷ çağırıp resmen evlendi. Bu sırada Parthia'da siyasi değişiklik oldu ve IV. Pharaates krallığın başına geçti. İşlerini kolaylaştırmak için önce bir legatını Armenia'ya gönderip, kuzeydeki kabilelere karşı savaş yaptırdı. Armenia kralı Artavasdes bu savaşta kendine yardım sözü vermişti¹²⁸. Antonius'un Parthlar'a karşı savaş hazırlıkları Asia'yı harekete geçirdi. Media kralları Parthia ile birleşti, böylece Asia güçlerini Roma'ya karşı birleştiriyordu. Armenia bu olaylardan uzak durmadı¹²⁹.

Antonius'un doğuda'ki işleriyle ilgili olarak Plutarkhos şöyle bilgi verir “...Antonius savaşa gitmek üzereyken, kutsal zeytin dallarından bir çelenk aldı.ve bir kehanete uyararak bir kabı Klepsydra suyuyla doldurdu ve yanında götürdü. Büyük sırada tekrar büyük bir Parth ordusuyla Syria'ya doğru ilerlemekte olan kralın oğlu Pakaros Venditius'la karşılaştı. Venditius onunla Kyrrhestika topraklarında savaştı.ve onu bozguna uğrattı; onun adamlarından pek çoğunu öldürttü. Pakaros'da ilk ölenler arasındaydı.Bu zafer Romalılar'ın kazandığı en ünlü başarılarından biri oldu; Crassus'un komutası altında uğradıkları büyük yenilginin öcü bunun sayesinde tümüyle alındı. Arka arkaya üç savaşta da tamamen yenilen ve güçten düşen Parthlar'ı tekrar Media ve Mezopotamia sınırları içine çekilmeye zorladı; Venditius, Antonius'da kıskançlık doğuracağı korkusuyla, Parthlar'ı daha fazla kovalamaktan vazgeçti; ancak Roma'ya başkaldıran ulusların üzerine gidip onları tekrar Roma egemenliği altına aldı. Kommagene kralı Antiokhos'u Samosata kentinde kuşattı. Antiokhos bağışlanması için bin talentlik bir öneride bulununca ve ayrıca Antonius'un emirlerini dinleyeceğine söz verince, Ventidius ona bu önerilerini Antonius'a iletmesini buyurdu; çünkü Antonius o sırada ilerleyerek çok yakına gelmişti ve Ventidius'un Antiokhos ile barış yapmasına izin vermiyordu. Hiç olmazsa bu başarının kendisine atfedilmesi gerektiğini ve bütün başarıların Ventidius tarafından kazanılmamasında ısrar ediyordu. Buna karşın kuşatma uzadı içeridekiler

¹²⁷ Kleopatra 7.Ptolemaios

¹²⁸ Atlan, a.g.e., s.186

¹²⁹ Tarn, The War of the East Against the West, CAH, X,ii, 1984,s.72-72

ise anlaşma umudunu kaybettikleri için, kendilerini çetin bir şekilde savunmaya koyuldular. Antonius hiçbir başarı kazanamadı . İlk öneriyi geri çevirmekten dolayı pişmanlık ve utanç duydu. Sununda yalnız üçyüz talent ile yetinerek Antonius ile barış yaptı. Syria'da bazı önemsiz sorunları çözdükten sonra, Atina'ya döndü; Venditius'u hak ettiği övgü ve nişanlarla ödüllendirerek, zafer töreni düzenlemesi için Roma'ya gönderdi. Venditius Parthlar'a karşı elde ettiği zaferler için o ana dek tören yapan tek adam olmuştu...Caesar ve Antonius hakkında söylenen "kendi yaptıklarından çok subayları aracılığıyla yaptıkları seferlerde başarılı oldular" sözü doğrulandı. Çünkü Antonius'un generali Sossius Syria'da büyük başarı kazandı.Antonius'un Armenia'da bıraktığı Canidius ise oradaki halkı ve ayrıca Albania ve Iberia krallarını yendi ; Kafkaslar'a kadar ilerledi ; bunlar sayesinde Antonius'un ünü yabancı uluslar arasında arttı, gücü ise kendini duyurdu¹³⁰.

Karrhae yenilgisinin yarattığı yankı nedeniyle endişelenen Romalılar, yenik durumdaki Artavasdes'ten Parthlar'a karşı yapacakları seferde Antonius'a rehberlik yapmalarını istedi Tarn'a göre eskordun büyük kısmını saldırıdan önce zorla yurtlarından gönderilen Artavasdes'in askerleri oluşturuyordu ve bunlardan iki lejyon imha edildi¹³¹ “..Antonius, Kleopatra'yı Mısır'a geri yolladıktan sonra , Arabistan ve Armenia üzerinden kendi ordusunun ve kendisine bağlı krallara ait kuvvetlerin toplandığı yere geldi ,bu krallar pek çoktu en önemlisi de Armenia kralı Artavasdes'di; bu kral altıbin atlı ve yedibin yaya asker sağladı...¹³² Antonius'un M.Ö 36 yılında Parthlara karşı yaptığı, felaket seferi sırasında ordusunu Media Atropatene (kuzeybatı Persia)'ye giderken Armenia içinden geçti. Aynı şekilde dönerken de bu yolu kullandı.”¹³³ “...son çarpışmadan altı gün sonra, Media ile Armenia arasında sınır çizen Arakses Irmağı'na ulaştılar ... sağ salım ırmağın öbür tarafına geçip Armenia topraklarına adım atınca, sanki fırtınadan sonra denizin dinginleşmesi gibi, neşeyle toprağı öptüler, gözyaşı akattılar ve birbirlerine sarılarak kucakladılar, fakat bu yolculuk sırasında büyük bir bollukla karşılaşp her

¹³⁰ Plutarkhos, Antonius, XXXIV

¹³¹ Tarn, *The Dream of Impere*, CAH, X,ii, s.79

¹³² Plutarkhos,Antonius, XXXVII

¹³³ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor To The End of The Third Century After Christ*, Cilt.1, Princeton, Princeton University Press, 1950, s.437

şeyi yiyince, uzun zaman istedikleri hiçbir şeyi yiyememişlerdi, fazla yemek ve dizanteriden öldüler...¹³⁴ Bu sefer sonucunda elde edilen kötü sonuç Roma tarihinde doğu da yapılan işler içinde oldukça önemli kabul edilir¹³⁵. “.. bu büyük yenilgi doğal olarak Antonius’u izleyen herkesin cesaretini kırdı, çünkü daha işin başında umulmadık bir darbe yemişlerdi¹³⁶. Armenia kralı Artavasdes savaşın başında askerleriyle beraber Antonius’un yanında olmasına rağmen daha sonra onu terk etmekle suçlanır... ayrıca Armenia kralı Artavasdes , Romalılar’ın davasından umudu keserek, savaşın çıkmasında en etkin kişi olmasına rağmen, kendi güçleriyle ordugahtan çekip gitti ...¹³⁷ “... o savaşı bir sonuca bağlayacak güçten Antonius’u yoksun kılan kişinin Armenia’lı Artavasdes olduğu son derece açıktı; çünkü aynen Parthlarınki’ne benzer şekilde silahlandırılmış ve onlara karşı savaşmaya alışık olan onaltıbin atlı vardı, ki bunları Artavasdes Media topraklarından çekip götürmüştü... bu nedenle öfkeye kapılan bütün ordu Armanialılar’dan öç alması için Antonius’u kızdırmaya başladı. Fakat Antonius mantığını kullanıp ne onu hainlikle suçladı ne de ona karşı gösterdiği her zamanki dostluğa ve saygıya bir son verdi çünkü asker sayısı bakımından güçsüz olduğu ve birçok şeye gereksinim duyduğunu biliyordu...¹³⁸

Antonius, Armenia’da kışı geçirmek yerine Mısır’a Kleopatra’nın yanına dönmeyi tercih etti. Zaten iyice yıpranmış durumdaki ordusundaki askerlerin bir bölümü ağır kış şartlarında Armenia’da ki dağları geçerken öldü.¹³⁹ “...Antonius iki lejyonunu kaybedip her türlü girişimine rağmen başarılı olamadı; Parthlar bunun üzerine onu takip ettiler, o ise herkesi şaşkına çevirerek tüm orduyu büyük riske attı, 21 günde 300 millik yol aldı. Fırtınalarda yaklaşık sekizbin adamını kaybetti...son derece şanssız Parth seferinin ardından birde çok kötü hava koşullarına denk geldi...fakat hata yaparak kışı Armenia’da geçirmek yerine, Kleopatra’ya kavuşmak için acele ediyordu.”¹⁴⁰ “...Plutarkhos da Antonius’u bu konuda hata yapmakla suçlar ...O an

¹³⁴ Plutarkhos, Antonius, XXXVII

¹³⁵ Magic, a.g.e., s. 437

¹³⁶ Plutarkhos, a.y., XXXIX

¹³⁷ A.e., XXXIX

¹³⁸ A.e., L

¹³⁹ Livius, a.g.e., CXXX, s.161; Cassius Dio a.g.e., XLIX 31.1

¹⁴⁰ Livius, a.g.e., CXXX

ilk olarak, en azından 8000 stadionluk¹⁴¹ bir yolu yürüyüp geldikten sonra yoğun düşen askerlerini dinlendirmek için Armenia'da kışlık karargahını kurması gerektiği halde, ...uygun zamanı bekleme sabrını gösteremedi .."¹⁴² Antonius 18 ay sonra bölgeye geri dönünce Parth savaşındaki haince tutumundan dolayı Büyük Tigranes'in oğlu, Armenia kralı Artavasdes'i suçladı.¹⁴³ Artavasdes'in kendisine gösterdiği ilgiye rağmen Antonius onu ve ailesini kandırdı. Çadırına dostluk göstergesi olarak ailesi ile birlikte çağırdı hepsini tutuklatarak İskenderiye'ye yolladı ve burada bir zafer alayında teşhir etti ¹⁴⁴ Daha sonra Antonius, Armenia'yı işgal etti ve Artavasdes'i mahkum olarak İskenderiye'ye getirdi.¹⁴⁵ "...Fakat sonradan Armenia'ya bir kez daha gelince bir çok davet ve vaatlerle Artavasdes'i yanına gelmesi için ikna etti. Gelince onu yakaladı; zincire vurdu , İskenderiye'ye götürdü; orada galibiyetini bir törenle kutladı..."¹⁴⁶. "...Sextus Pompeius, Marcus Antonius'a yardım etmek ve onun için savaşmak üzere Asia'ya gelince çok şaşırıldı, Antonius'un yardımcıları öldürülmüştü.....Antonius Armenia kralı Artavasdes'i konuşacağını söyleyerek ayarttı ve sonra onu zincire bağlamalarını emretti..."¹⁴⁷ Antonius tüm Armenia'yı ele geçirdikten sonra bazı insanları iyilikle , bazı insanları zorla elde etti; Artakses'e gelince geri çekilip Parth kralına gitti. İşlerini halledince Antonius Media kralının dostu olmak için oğlunu Media kralının kızıyla nişanladı. Sonra lejyonlarını Armenia'da bırakarak bir kez daha Mısır'a gitti, büyük miktarda ganimet almıştı ve karısı ve çocuklarıyla beraber Armenialıyı'da diğer hediyelerle Kleopatya'ya getirmişti ...Kleopatra'dan doğan çocuklarına ülkeleri paylaşacağına söz vermişti; Ptolemaios'a Syria ve Euphrates'in batısındaki Hellospontas'a kadar tüm toprakları; Kleopatra'ya Libya'daki Kyrenaica; Aleksander'a Euphrates'in doğusundaki India'ya kadar tüm topraklar; sanki bütün bu toprakların hepsi ona aitmiş gibi ...¹⁴⁸ Armenia kralını ele geçirip zincirlere bağlaması Roma halkı nezdinde çok kötü bir ün yaptı...¹⁴⁹ Moses, Artaksias'dan

¹⁴¹ 1 stadia 185 m. 8000 stadia 1480 km

¹⁴² Plutarkhos, Antonius, XXXVIII

¹⁴³ Magie, a.g.e., s. 437

¹⁴⁴ J.G.C Anderson "The Eastern Frontier Under Augustus" CAH, 1951, IX, s.279

¹⁴⁵ Magie, a.g.e., s.437

¹⁴⁶ Plutarkhos, Antonius, L

¹⁴⁷ Livius, a.g.e., CXXXI

¹⁴⁸ Cassius Dio, a.g.e., XLIX

¹⁴⁹ ⁹⁵ A.e., XLIX

Mezopotamya'yı Romalılar'a kaptıran tembel bir obur olarak bahseder¹⁵⁰. Antik yazarlar açık bir şekilde Antonius'un Parthlar karşısındaki başarısız ve büyük kayıplara yol açan savaşı, daha sonra Roma topraklarını Kleopatra'dan doğan çocuklarına dağıtması ve Armenia problemi Roma halkını kendisine karşı kıskırttığını bildirir. ...*(Antonius) İskenderiye'de çocukları arasında gerçekleştirdiği toprak dağıtımında çok nefret uyandırdı. Romalılar onun bu davranışına küstahlık ve yurduna karşı alaycı nitelikler taşıyan trajik bir sahne oyunuymuş gibi bakıyorlardı; ... Kleopatra'ya Mısır'ın Libya'nın ve Koile – Suriye'nin kraliçesi ilan etti ... ardından ise Kleopatra'dan olan kendi oğullarını "krallar kralı" ilan etti; Aleksandros'a Armenia'yı Media'yı bunların yanı sıra çok yakın bir zamanda ele geçireceği için Parthia'yı verdi. Aleksandros'un başında tiara ve dik duran bir başlık olmak üzere Med giysisi içinde- halkın önüne çıkardı- çünkü bu Medler ve Armenialılar'ın giydiği giyimdi.*¹⁵¹ Armenia'da ise Roma'ya karşı olan düşmanlık kralın oğlu Artaksias tarafından devam ettirildi. Artaksias Antonius'dan kaçabilmişti ve vatandaşları tarafından kral ilan edildi. Fakat sonunda öldürülerek yerine Roma sempatizanı kardeşi kral yapıldı. Artavasdes'in ele geçirilmesi ile artan "Armenia sorunu" Roma diplomasisinde önemli rol almaya başladı.¹⁵² Antonius ve Octavius arasında çıkan anlaşmazlıkta, Octavius barış koşullarından biri olarak Armenia'yı ister, Plutarkhos bu olayı şöyle aktarır "*..Genç Caesar (Octavianus) bunları Roma'da Senota'ya bildirerek, halka sık sık yakınlık , çoğunluğu Antonius'a karşı kışkırtıyordu. Birbirlerini karşılıklı olarak suçluyorlardı.... Octavianus, Antonius'a ; Antonius ne zaman Armenia'yı onunla paylaşırsa , o da savaşarak kazandığı şeyleri Antonius'la paylaşacaktı. ...*"¹⁵³. Armenia sorununun Roma'nın iç işlerini de etkilediği açıktır. Plutarkhos, Antonius ve Octavianus'un deniz savaşı öncesi sahip oldukları toprakları şöyle böler : "*...Antonius'un egemenliği, Euphrates ve Armenia'dan Ion denizi'ne ve Illyria'ya kadar yayılıyordu.....Antonius ise Kyrene ile Armenia arasında uzanan eyaletleri elinde bulunduruyordu*"¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Moses, II, 22-23

¹⁵¹ Plutarkhos, Antonius, LIV

¹⁵² Magie, a.g.e., s. 437

¹⁵³ Plutarkhos, Antonius, LV

¹⁵⁴ A.e, LX

3.2.4 Artaksias Hanedanlığının Sonu (M.Ö 33 – M.S 2)

Euphrates'in ötesindeki platoda yer alan Büyük Armenia devleti Antonius'un esir aldığı kralın (Artavasdes) oğlu Artaksias tarafından yönetiliyordu ve Roma için düşman kabul ediliyordu, Parthlarla işbirliği yaptığı açıktı bir süre sonra ise öldürüldü *"...bazı Armenialılar Artakses'e (Artaksias) karşı Roma'da bulunan Tigranes'i davet ettiler, İmparator (Augustus), Tiberius'a Artakses'i krallıktan alıp yerine Tigranes'i kral yapma görevini verdi. Aslında hiçbir şey Tiberius tarafından yapılmadı , daha O Armenia'ya gelmeden halk Artakses'i öldürmüştü..."*¹⁵⁵ Roma şanslı kabul edilebilir çünkü bu sırada çıkması mümkün olan bir ayaklanma, babasının ölümünden sonra Roma'da esir tutulan genç erkek kardeşi Tigranes hakkını arayan biri olarak gösterilip kullanılarak önlendi. Cesaretlendirilerek ya da bir hak talep etme misyonu yaratılarak Tigranes bir kral gibi yola çıkmış olabilir. Onunla Armenia'ya refakat görevi 21 yaşındaki genç Tiberius Nero tarafından temsil edildi. M.Ö 20 yılında bir grup Roma askeri, Archelaus, Tiberius ve hakkını arayan (kral) Armenia'ya doğru yola çıktı. Böylece Artaksias'ın katili ve bazı akrabalarının elinde sivil savaşın yönü değiştirildi . Tiberius ordusunun eşliğinde Roma valisi olarak davranıyordu. II. Tigranes'e kral olarak taç giydirdi. Bundan sonra Roma'da bir seri sikke basıldı, bunlarda lejant olarak "Armenia ele geçirildi" yazıyordu. Augustus da başarılarından bahsederken Armenia'yı eyalet olarak gösterir¹⁵⁶. Augustus, Ankara Anıtı olarak da bilinen "Res Gestae Divi Augusti" olarak literatüre geçen yazıtta başarılarından bahsederken Armenia'ya da değinir *"...Mısır'ı Roma İmparatorluğu'na kattım. Büyük Armenia'yı kralı Artakses'in öldürülmesinden sonra bir eyalet haline getirebildim, ama atalarımı örnek alarak o zaman üvey oğlum bulunan Tiberius Nero vasıtasıyla bir krallık halinde kral Artavasdes'in oğlu ve kral Tigranes'in torunu Tigranes'e vermeyi daha uygun buldum. Sonradan aynı millet bir ihtilal ve isyan çıkarınca oğlum Gaius marifetiyle bastırarak Medler'in kralı Artabazus'un oğlu kral Ariobarzanes'e verdim. Bu sonuncu da ölünce, krallığa*

¹⁵⁵ Cassius Dio, a.g.e., LIV

¹⁵⁶ Magie, a.g.e.,s. 438

*Armenia'nın krallık hanedanına mensup olan Tigranes'i gönderdim...*¹⁵⁷ Roma'nın bu politikası Armenia'yı Roma'nın ilgi alanında hareket eden kralların yönettiği vasal krallık yaptığı gibi Parthların karşısında da bir siper yapıyordu. Devam edecek olaylar ise bu politikanın başarısızlığını gösterir¹⁵⁸. Armenia Roma ve Parthia arasında bir türlü çözülemeyen bir problem olarak kaldı. Oysa Armenia , Roma nüfuz sahası ve Parthia arasında bulunması nedeniyle son derece önemli bir yerdeydi. Çünkü Parthia'ya giden stratejik yollar buradan geçiyordu. Augustus saltanatı süresince Armenia'da bir hamilik kurmak istedi¹⁵⁹. Augustus M.Ö 19 yılında Roma'ya dönünce, imparatorluğun rahatı için bölgede üstün yetkileri olan bir komutan görevlendirmek gerektiğini anladı. Agrippa imparatorun kızı Julia'nın kocasıydı. Agrippa muhtemelen M.Ö 16 baharında yanında Julia ve iki küçük oğluyla doğuya doğru yola çıktı. Agrippa'nın doğu seferi ve izlediği politika hakkında çok az bilgi vardır. M.Ö 15 yılı yazında Syria'yı ziyaret etti ve seyahatleri sırasında Büyük Herodes¹⁶⁰ ile tanıştı¹⁶¹. Gaius (Augustus'un torunu) Syria'dayken Euphrates'e doğru yola çıktı ve burada yeni Parthia kralı Phraates ile Armenia tahtına kimin geçeceği konusunda bir toplantı düzenledi. Muhtemelen Augustus, doğudaki memuru Gaius'a başvurarak Armenia sorununa bir çözüm bulması için çalışmasını ve ülkenin Parthların kontrolünde bir yönetime geçmesini önlemesini istedi. Bu sorum Tiberius tarafından taç giydirilen kral II. Tigranes'in ölümüyle muhtemelen M.Ö 6 yılında ortaya çıkmıştı. Tahta kendisi ile aynı adı taşıyan oğlu Tigranes, eski doğu geleneklerinde görülebilen şekilde eşi ve kızkardeşi olan Erato ile çıkmayı başardı. Bu Roma için kabul edilebilir değildi. Bununla beraber Tiberius da Armenia'da başka bir görev almayı reddederek Rodos'a çekilmişti¹⁶² *"...Armenialılar isyan çıkarıp Parthlar da onlara yardım ettiğinde Augustus ne yapacağını bilmemenin sıkıntısını yaşıyordu. Yaşı nedeniyle kendisi bir savaş yapamazdı Tiberius da geri çekilmişti..."*¹⁶³ Augustus kişisel olarak bu ülke için bir

¹⁵⁷ Augustus, *Monumentum Ancyranum: Ankara Anıtı*, Haz. Hamit Dereli, MEB Yayınları, Ankara, 1949, XXVII

¹⁵⁸ Magie, a.g.e., s.476

¹⁵⁹ O. Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi, 1985, s. 48

¹⁶⁰ Yahudilerin kralı

¹⁶¹ Magie, a.g.e., s. 476

¹⁶² A.e, s.477

¹⁶³ Cassius Dio, a.g.e., LV

kral sağlamak istedi ve Artavasdes'i seçti, muhtemelen Armenia kraliyet ailesinden geliyordu. Roma askerlerinin eşliğinde krallığına doğru yola çıkarıldı. Bununla beraber Artavasdes bu iş için uygun değildi. Bazı sivil çekişmeler ortaya çıktı ve Parthlar da bunu açıkça destekliyordu. Başarısızlığa uğradı kısa süre sonra hastalanarak öldü. Tigranes ve Erato tekrar kraliyet yönetimini üstlenerek, Augustus'un gücünü tanımadılar. Armenia Roma'ya isyan etmişti. Tigranes bu sırada Parth krallığındaki karışıklıktan da yararlandı. Kral IV.Phraates, en genç oğlu, onun annesi olan son karısı ve İtalya doğumlu kölesi tarafından öldürüldü. Genç Phraates tahtı ele geçirdi ve ilk olarak Roma'da esir bulunan dört üvey kardeşinin geri gönderilmesini talep etti. Augustus ise Parth askerlerinin Armenia'dan çekilmesi için ısrar etti. Tigranes de Parthlarla olan yakınlıktan rahatsızdı ve Augustus'a hediyelerle beraber dikkatli bir şekilde yazılmış birde mektup gönderdi. Mektupta kız kardeşi Erato ile birlikte yönetiminin tanınmasını istedi. Sonunda Euphrates nehri üzerinde bir adada yapılan toplantıda Gaius Parth kralı ile görüştü ve bazı kararlar alındı. Buna göre Parth İmparatorluğu Roma İmparatorluğu ile eşit olacaktı. Phraates Roma'nın Armenia'daki isteklerini kabul edecek, Roma da IV.Tigranes'i kral olarak tanıyacaktı. Bu anlaşma Gaius'un doğuda karşılaştığı başlıca sorunların çözüldüğünü gösterir¹⁶⁴. *"...Phraates, Gaius'un Syria'da konsul olarak bulunduğunu haber aldı, daha da ötesi kendi halkından şüpheleniyordu. Önceden davranarak Romalılar ile görüşmeye başladı. Buna göre O Armenia'dan feragat edecekti ve erkek kardeşleri denizin öte tarafında kalacaktı..."*¹⁶⁵

IV.Tigranes böylece başarılı bir şekilde Roma'dan krallığını rica etti. M.Ö 2 yılından M.S 1 yılına kadar kızkardeşi ve karısı Erato ile bu yönetimi sürdürdü. IV.Tigranes'in ölümünden sonra yine Erato başa geçti ve kovulana kadar en son Artaksias hükümdarı oldu¹⁶⁶. Cassius Dio bu olayı şöyle aktarır. *"...Tigranes barbarlarla yapılan bir savaşta öldü, Erato egemenliğinden vazgeçti, buna rağmen savaş yaptı çünkü Medeia'lı Ariobarzanes'e (topraklar) verilmişti.... Artagiya'yu yöneten Addon , Parth kralının sırlarını anlatacakmış gibi yaparak Gaius'u yakınına*

¹⁶⁴ Magie,a.g.e., s. 482 – 483

¹⁶⁵ Cassius Dio,a.g.e., LV.419

¹⁶⁶ Redgate,a.g.e., s. 78

gelmesi için ikna etti, sonra onu kuşattı ve yaraladı. Sadece Augustus değil, Gaius da "imparator" sıfatını kullandı ve Armenia Augustus ve senato tarafından önce Ariobarzanes'e , ve onun ölümünden kısa bir süre sonra oğlu Artabazus'a verildi..."¹⁶⁷ Augustus Erato'nun yönetimini tanımadı ve Ariobarzanes'i kral olarak atadı. Böylece Armenia'da Artaksias hanedanlığı sona ermiş oldu.

3.3 Yönetimde Karışıklıklar M.S 2 – M.S 66

Armenia'da ülkeyi yönetebilecek, güçlü bir krallık ailesi kalmamıştı. Roma, Armenia'yı yönetmesi için Media Atropatene kralı Ariobarzanes'i seçti. Bu kişi, Augustus tarafından Küçük Armenia'da daha önce kral ilan edilen ve M.S 20 yılından önce ölen Artavasdes'in oğluydu. Fakat, Armenialılar Media'lı bir kral istemiyordu. Bu isyan ortamı ancak askeri bir yolla yatıştırılabilirdi. Gaius (Augustus'un torunu) kişisel olarak sefer sırasında aktif rol aldı ve Artagia adında bir kaleyi kuvvetlendirdi. Ariobarzanes taht giyme töreninden kısa bir süre sonra öldü ve yerine oğlu Artavasdes'in geçmesini Roma tanıdı. Fakat Armenia halkı yeni krala da isyan etti ve Artavasdes'de öldürüldü. Bu başarısızlıktan sonra Roma, ülkeye kendisine bağlı başka bir kral atamak istedi. Tahminen bu yeni kralın adı da Tigranes'di. Eğer genel olarak sanıldığı gibi bu kişi , babası Büyük Herodes'in oğlu Aleksander ve annesi Glaphyra – Kappadokia'lı Arkhelaus'un bir Armenialı prenesten doğma kızı - ise bu kralın da yönetmek üzere gönderildiği topraklarla pek bir ilgisi yoktur.Belki de bu nedenle Armenia'yı yönetemeyeceği anlaşıldı ve kraliyetten uzaklaştırıldı.Bazı milliyetçi güçler eski kraliçe Erato'yu tekrar yönetimi getirmek istediye de, başarılı olamadılar. Augustus'un pek çok müdahalesine rağmen vasallık sistemi istediği gibi işlemedi¹⁶⁸.Daha sonra Armenia pek çok yabancı'nın karıştığı bir yer oldu. Roma'da rehin tutulan ve daha önce ülkesinden çıkartılmış bulunan Parth kökenli Vonanes İmparator Tiberius tarafından atandı.Vonanes M.S 11 yılından M.S 16 yılına kadar yönetimde kaldı. Parthlar'ın tehdidi ve Armenialılar'ın destek vermemesi nedeniyle uzaklaştırıldı. Daha sonra

¹⁶⁷ Cassius Dio, a.g.e., LV

¹⁶⁸ Magie,a.g.e.,s.484

Armenia 16 yıl Zeno yönetiminde hareketsiz kaldı¹⁶⁹. Zeno Pontus kralı Polemo ve karısı Pythodoris'in en genç oğullarındandı ve babası tarafından Pontos'da yetiştirilmesi sırasında Armenia geleneklerinden haberdar edildi..Bu da onu boş olan Armenia tahtına uygun bir aday yapıyordu¹⁷⁰.Tiberius, batıda Germen boylarına karşı başarılı seferler yapan (M.S 14 -16) ve dönen yeğeni Germanicus'u doğuya gönderdi.Germanicus doğuda Armenia topraklarına girdi. Buraya Pontus kralı 1. Polemon'un oğlu Zenon'u "Artaksias" adını vererek vasal kral olarak atadı. Yeni ülkesinde, kral yerel bir isme sahip olmalıydı bu nedenle adı yerel bir adla değiştirildi¹⁷¹. Kral Zeno – Artaksias ölünce Armenia'daki karışıklıklardan yararlanan Parthlar yönetime el koymaya çalıştı "...yaklaşık aynı zamanda Parthlı Artabanus, Artakses'in ölümü üzerine Armenia'yı oğlu Arsakes'e hediye etti; ve Tiberius'tan hiçbir intikam hareketi göremeyince, Kappadokia'ya saldırdı ve bir şekilde gururlu Parthlar gibi davrandı.."172 Tacitus'da aynı olayı şöyle aktarır "...Gaius Cestius ve Marcus Servilius'un konsüllük zamanında bazı Parth asilleri Kral Artabanus'un haberi olmadan başkente girdiler. Bu prens, Roma'ya sadıktı ve ılımlıydı. Fakat , daha sonra bize karşı (Roma'ya) küstahlaştı ve kendi adamlarına karşı zalimleşti; çevresindeki milletlere karşı yaptığı seferlerde aldığı başarılar ona cesaret verdi; uzun zamandır ordusuna hakim olamayan yaşlı Tiberius'u küçük gördü ve Armenia'ya göz dikti. Tahta (Artaksias'ın ölümünden sonra) en büyük oğlu Arsakes'i oturttu. Syria ve Kilikia'da Vonanes tarafından bırakılan hazineleri geri almak için konvoylar gönderdi. Aynı zamanda kendini Persler'e ve Makedonyalılar'a övüyor ve gözdağı veriyordu; amacı İskender'den sonra Kyrus'a verilen toprakları ele geçirmektir..."173.

Parthlar, Tiberius'un uzun zamandır hareketsiz bulunmasından dolayı hata yaparak kendilerini rahat hissetti ve Vonones'in - 15 yıl önce ölmüştü – Syria ve Kilikia'da bıraktığı söylenen hazinelerini almak için yola çıktı. Bununla beraber Parth kralı III.Artabanus'un zalimce davranışları rahatsızlık yaratıyordu. Memnun olmayan

¹⁶⁹ Redgate, a.g.e.,s.78

¹⁷⁰ Magie, a.g.e.,s.507

¹⁷¹ Tacitus, a.g.e., II. 56

¹⁷² Cassius Dio, a.g.e.,VII

¹⁷³ Tacitus a.g.e.,VI. XXXI

kişiler Roma'ya başvurdu.Bu başvuru Armenia'da, Artabanus'u engellemek için fırsat yarattı Parth kralı Phraates, Vonanes'in erkek kardeşiydi ve neredeyse yarım yüzyıldır Roma'da yaşıyordu. Tiberius tarafından taht iddiasında bulunmak için gönderildi, fakat başarısız olunca, Roma yerine daha genç olan kardeşi Tiridates'i hak araması için gönderdi. Bu konuda bir Roma – Parth savaşına yol açmadan tahtın ele geçirilmesini sağlamak Vitellius'un göreviydi.¹⁷⁴ “... *Vitellius ne aşağı tabakadandı ne de entelektüel yeteneği olmayan biriydi. Bunun tersine ününü Syria valisiyken yaptı. Buradaki parlak başarılarının dışında Armenia 'yı ele geçirdiği için cezalandırılmayan Artabanus 'u durdurdu...*”¹⁷⁵

Tacitus bu dönemde Armenia'da yaşanan olayları şöyle aktarır “...*Bu Tiberius'un isteği; ve ordu göndermeden politik manüpülasyonlarla bunu başarmak istiyordu. Phraates'e babasının tahtını ele geçirmesi için yetki verdi. Bu sırada gizli anlaşma Artabanus'un kulağına geldi. Karşı konulamaz bir şekilde öç alma duygusuyla yanıyordu...* Tacitus'a göre, Syria'da , Roma tarzı hayat yaşayan Phraates bir hastalık nedeniyle öldü. Tiberius hala planlarını devam ettirmek istiyordu. Tiridates'de, Artabanus'a karşı bir rakip buldu ve Armenia'yı yeniden ele geçirmesi için Iberia'lı Mithridates'i seçti. Bu kişiyi erkek kardeşi Pharasmenes ile uzlaştırdı. Doğu'daki projelerinin yöneticisi olarak Lucius Vitellius'a başvurdu...*bu adam, farkındayım ki, Roma'da rahatsız edici bir ünü vardı ve pek çok hoş olmayan hikayelerde adı geçiyordu; eyaletlerin valisi olarak basitçe hareket etti*¹⁷⁶.*Artabanus'tan öç almak için imparatorluğun bütün gücüyle savaştığı zamandan fazla uzun olmayan bir süre önceydi, Iberyalılar bir sefer düzenlediler; fakat buna rağmen (yılın daha iyi bir döneminde Armenia'da bulunmuşlardı) hiçbir geri çekilme sinyali vermediler. Vitellius , lejyonlarını taplayarak ve Armenia'yı ele geçirmek üzere olduğunu bildiren bir mektup dağıttı. Böylece savaş korkusu telkin ediyordu. Bunu Armenia'nın boşaltılması takip etti ve Artabanus'un şansı sona erdi. Vitellius barış içinde yeni bir kiral atama amacına yöneldi ama kesinlikle başarısız oldu. Sinnaces , bundan dolayı düşmanca bir şekilde babası Abdageses'i diğerleri ile*

¹⁷⁴ Magie, a.g.e.s, s. 507

¹⁷⁵ Cassius Dio, a.g.e.,VII

¹⁷⁶ Tacitus a.g.e., XXXII

birlikte isyana teşvik etti. Bu işe askerler de katıldı iyi niyetliydim ve sorumluluk sahibi bir liderle karşılaşınca sevindiler. Artabanus'un ise sadece birkaç yardımcısı onun koruyucusuymuş gibi davrandılar. Bunlar evsiz ve yurtsuz adamlardı ve ne iyi ne de kötü sınıftandılar. O bu adamları alarak acele ile Skythia yakınlarındaki uzak bir araziye kaçtı. Hyrkaniyalılar ve Karmanialılar ile olan evlilik bağları ile dostlar bulacağını umuyordu ...¹⁷⁷.

Tiridates de ülkeyi yönetmekte başarılı olamadı. Roma'nın amacı Armenia tahtına Roma'ya bağlı birini çıkarmaktı. Bu olmayınca sonunda İberyalılar'ın kralı Pharasmenes'in kardeşi Mithridates bulundu.Şüphesiz Roma'dan gelen talimat üzerine iki erkek kardeş büyük bir kuvvetle Armenia'ya girdi ve Artaksata'yı ele geçirdi¹⁷⁸. “... Tiridates, kraliyet ailesinden geliyordu, imparator İberia'lı Mithridates'e bir mektup yazarak Armenia'yı ele geçirmesini söyledi, böylece Artabanus, oğluna yardım etmek için ülkesini bırakacaktı. Buna rağmen Tiridates kısa süre tahtta kalabildi. Artabanus Skythialılar'ın yardımını sağlayarak kısa sürede onu kovdu. Parthlar kendi işleri ile uğraşırken, Armenia Mithridates'in eline geçti...¹⁷⁹ Hemen Romalılar'ın da yardımıyla Iberialı Pharasmenes erkek kardeşi Mithridates'i M.S 35 yılında yönetime getirdi. Bu durum üzerine Parthlarla arasında sorunlar ortaya çıktı ve anlaşmazlıkları savaş takip etti.

Tacitus, Mithridates'in yönetimde kalma çabalarını hakkında şöyle bilgi verir “...Mithridates, ilk olarak hile ve güç kullanarak Pharasmenes'i saldırılarına destek vermesi için ikna etti; ve rüşver yolu ile ajanlar buldu; yüksek miktarda altın Arsakes'i öldürmek için cazip gelmişti. Aynı anda, Iberialı'lar büyük bir kuvvetle Armenia'ya girdi ve Artaksata'da büyük bir ganimet elde ettiler. Haberler Artabanus'a ulaşır ulaşmaz oğlu Orodes'i intikam almak için hazırladı. Ona Parth kuvvetlerini verdi, topçu birlikler kiralaması için adamlarını gönderdi. Buna karşılık olarak Pharasmenes, Albanialılar ile bir ittifak yaptı, “aba taşıyan” Sarmatyalılar'a çağrıda bulundu, gerçekte bu onların ulusal kılığıydı; her iki gruptan da hediyeler

¹⁷⁷ Tacitus a.g.e., XXXVI

¹⁷⁸ Magie, a.g.e., s. 509

¹⁷⁹ Cassius Dio, a.g.e., VII

kabul etti ve onları karşılıklı kamplara yerleştirdi, bununla beraber Iberialılar önemli pozisyonları kontrol etti. Acele ile kendine bağlı Sarmatialılar'ı Hazar geçidi ile¹⁸⁰ gönderdi. Bunlar Parthlar'ın yardımıyla ilerlediler; diğer geçitler düşman tarafından kapatılmıştı. Deniz ve Albania dağlarının uç kısmı arasında kalan bir tanesi ise seller nedeniyle yazın kullanılamaz durumdaydı.¹⁸¹ "...Bu sırada, Orodes yardımdan mahrumdu; ve Pharasmanes takviyeyle güçlenmişti, meydana okumaya başlamıştı. Ordugahına ilerletti ve yiyecek elde edilen ekili tarlaları mahvetti . Sık sık ileri karakol mevkilerini kuşatma altına alıyordu; ta ki bu küstahlığa alışık olamayan Parthlar, kirali kuşatıp savaş talep edinceye kadar. Onların güçlerinin büyük kısmı süvarilerine dayalıydı. Aynı zamanda Pharasmanes heybetli yaya askerlere sahipti, bunlar yüksek bir bölgede yaşayan ve talim yapan Iberialılar ve Albanialılar'dı ve bu onlara büyük bir kuvvet ve dayanma gücü veriyordu. Onların Teselya kökenli oldukları ve Iason zamanında , Medea'nın çocukları ile birlikte yola koyuldukları düşünülür..."¹⁸².

Tacitus, Sarmatialılar, Parthlar, Iberialılar ve Albanialılar'ın savaş tarzlarını anlatırken Pharasmanes'i nasıl öldürdükleri hakkında da bilgi verir "...Sarmatia saflarında konuşmayı sadece lider yapmıyordu, herkez birbirini cesaretlendiriyordu, okçu savaşına izin verilmiyordu; konuya farklı yaklaşmak, el ele savaşmak dahiyiydi. Parthlar için siper alarak savaşmak yada kovalamak iki eşit sanattı. Arabalarını hızlandırıp, mızraklarını havada uçurup manevra yapmak için yer sağlıyorlardı. Sarmatyalılar, küçük yaylarını önemsemiyor, pike yaparak ilerliyorlardı. İlerleyip, geri çekilme onların geleneksel süvari hareket tarzıydı. Böylece savaş kilitlenmiş oluyor, savaşçılar göğüs göğüse çarpışıyordu, metalin sesi duyuluyor, geri püskürtüp bozguna uğratiyorlardı. Albanialılar ve Iberialılar'a gelince, düşmanı ellerine geçiriyorlar, eğerden düşürüyorlar, onu iki atlı arasında tehlike içinde bırakıp, yukarıdan itiyor ve yaya asker aşağıda, yakında yer alıyordu. Bu sırada Pharasmanes ve Orodes destek getiriyor durumu sonuçlandırmak için imdada yetişiyordu. Birbirlerinden gördükleri dikkat çekici

¹⁸⁰ Tiflis ve Vladikovkos arasındaki askeri yol

¹⁸¹ Tacitusa.g.e., XXXIII

¹⁸² Tacitus a.g.e.,XXXIV

hareketler; bir vuruş, cirit değişimi ve bunun için atların mahmuzlanmasıydı. Pharasmanes, miğferinden vurulduğunda öyle büyük bir telşa içindeydi ki hamlesini tamamlayamadı. Atı onu çok uzağa götürdüğü için en cesur adamları bile yaralı prensi koruyamadılar. Ölümüyle Parthlar demoralize oldu ve zaferi bıraktılar¹⁸³.

Mithridates tahtını korudu ama çalkantılı bir hayatı oldu. İmparator Gaius (Caligula) (M.S 37 – 41) tarafından hapsedildi ve İmparator Claudius (M.S 41 – 54) tarafından 41 yılında tahtı geri verildi. M.S 52 yılında akrabası Iberialı Radamastus tarafından öldürüldü¹⁸⁴. “...Armenialılar ve Iberyalılar arasında patlak veren savaş Parthia ve Roma arasında ciddi bir rahatsızlığın yükselmesine sebep oldu. Şimdi, Parth milleti Vologases için hedefti ki anne tarafından Yunanlı bir cariyeinin çocuğuydu ve taci erkek kardeşlerini yenerek elde etmişti; Iberia eski lideri Pharasmanes tarafından yönetiliyordu; Armenia bizim desteğimizle – erkek kardeşi Mithridates tarafından yönetiliyordu. Pharasmanes’in Radamistus adında bir oğlu vardı. Uzun boylu, yakışıklı ve vücudunun sağlamlığı ile göze çarpardı. Ulusal konularda bilgiliydi ve ünü komşu devletlere yayılmıştı. Iberia’nın alçak gönüllü kralı onu, babasına karşı koruyordu... bu yüzden Pharasmanes, gençliğinin gücü ile yanan ve ülkenin sempati duyduğu gençle ilgili korku içindeydi. Armenia’ya hedef göstererek saldırmak için fırsat kolluyordu; Parthları korumak için kişisel olarak Mithridates’e hediye verdi. Bununla beraber, beklemek zorundaydı; bazı hileler yapmayı , savunma pozisyonu alana kadar tercih etti. Sonra, Radamistus olduğundan farklı görünerek babasıyla ilişkisini kesti, üvey annesine kin duyarak, amcasının yanına gitti. (amcası) ona sanki kendi çocuğuymuş gibi özel alaka gösterdi ve Armenia’lı asilleri isyan etmeleri için kışkırttı, fark edemediği ise gerçekte Mithridates tarafından onurlandırıldığıydı..¹⁸⁵ . Tacitus , Vologases’inde Armenia’ya saldırdığını söyler “...Vologases’de şansını ancak atalarının yaptığı gibi Armenia’ya saldırmakta olduğunda ikna oldu. Yabancı bir güçle içeri girdi, burada da kuvvet topladı ve kardeşi Tiridates’i tahta geçirmek için hazırlandı. Parthlar’ın istilası resmi bir savaş yapmadan Iberialılar’ın geri çekilmesini sağladı ve Armenia kentleri Artaksata ve

¹⁸³ Tacitus a.g.e., XXXV

¹⁸⁴ Redgate, a.g.e., s. 79

¹⁸⁵ Tacitus XII, XLIV

Tigranokerta boyunduruğu kabul etti. Daha sonra keskin bir kış, yetersiz yardım ve salgın hastalıklar Vologases'i hareket alanını terk etmeye zorladı; ve Armenia bir kez daha yöneticisiz kaldı ve Radamistus tarafından işgal edildi. Radamistus vatan hainlerinden oluşan millete karşı her zamankinden daha zalimdi, aslında fırsat bulunduğu kendisi de bir asi gibi davranıyordu. Halk köleliğe dayanmaya alıştırılıyordu; fakat sabırları tükendi ve silahlarla sarayı kuşattılar. ...Radamistus için tek çare en hızlı bir şekilde karısıyla birlikte buradan uzaklaşmaktı. Karısı hamileydi , yolda rahatsızlanınca onu Arakses nehrinin kıyısına bıraktı, köylüler bulup onu saraya götürdüler ve ona sarayda bir asil gibi davranıldı..¹⁸⁶.

Armenia'daki yönetim boşluğundan yararlanan Arsakid soylu Parth kralı I.Vologases, kardeşi Tiridates'i Armenia tahtına çıkarmak için ülkeyi ele geçirdi. "...şimdi Tiridates yoldaydı ve halkın isteği hükümdarlarını değiştirmek yönündeydi.Tiridates'e kendisine sunulan fırsatları kucaklaması tavsiye edildi, lejyonlar yola çıkarıldı ve topçu birlikleri Euphrates'in kıyısına doğru yol aldı; Kurban sırasında, Romalılar Mars'a ulusal sunularını yaparken, Parthlar nehri yatıştırmak için bir at hazırladılar. Bu komşu halklardan gelen bir fikirdi. Tek bir damla bile yağmadığı halde, Euphrates inanılmaz bir şekilde aniden yükseliyordu; aynı zamanda oluşan bembeyaz köpük, bir diadem (taç) gibi daire şeklinde oluşuyordu. Bununla ilgili ilk kehanet olumlu olabilir, fakat köpükler çabuk geçiyordu, toprak yada gökyüzü kehanet olarak geleceği gösteriyordu, fakat doğal olarak nehirler hareketsiz kalamıyordu ve akıp gidiyordu. Bununla beraber , botlarla bir köprü inşa edildiğinde ve ordu buradan geçtiğinde, kampta görülen ilk kişi, birkaç bin atlı askerin başında olduğu halde Ornospades'di...Uzun zaman önce, Tiridates'in güçleri, Sinnaces tarafından arttırılmıştı; Abdagaeses hazineyi ve taca bağlı olan serveti çoğalttı.Vitelius, Roma ordusunun sayısının yeterince olduğu konusunda ikna edildi; Tiridates'e ve asillere hediyelerle öğüt verdi; ilki büyükbabası Phraates'i hatırladı, onun babalığı Caesar ve ikisinin büyük kalitesini;

---

¹⁸⁶ Tacitus LI

*sonraki ise kirala olan iteati, bize olan (Roma'ya) saygısı, kendi kişisel onuru ve iyi imanını. O böylece lejyonları ile Syria'ya döndü....*¹⁸⁷

İmparator Nero (M.S.54-68) Roma egemenliğini doğuda yeniden kurmak istiyordu. Yardımcıları Seneca ve Burrus harekete geçtiler. Vasal krallardan Parthia'ya yapılacak savaşta yardım etmeleri istendi. Savaş için Korbulo görevlendirildi. Korbulo önce kendisine tahsis edilen Syria valisinin kuvvetlerini savaş için kuvvetsiz buldu. Bu sırada savaş tehlikesiyle karşılaşmak Parthlar'ı da şaşırtmıştı. Vologases oğlu Vardanes'in isyanından şüpheleniyordu. 2 yıl sürecek olan bir barış anlaşması yapıldı. (M.S 57 yılında) Korbulo Armenia'yı istila için yola çıktı. Artaksata'yı zapt ederek yaktı. Kışı burada geçirdikten sonra Tigranokerta'yı da kuşattı, Tiridates ülkesinden kaçtı. Nero, Armenia'yı vasal krallık yapmak istiyordu. Tacitus bu girişimleri ayrıntılı bir şekilde aktarır. *"...yılın sonuna doğru, rahatsız edici söylentiler yayılıyordu, Parthlar anlaşmayı tekrar bozmuştu ve Radamistus'un kovulmasından sonra Armenia'yı yağmalıyorlardı*¹⁸⁸. *"...Nero emir vererek yakın eyaletlerdeki acemi askerlerin kuvvetlerini arttırmak için lejyonların toplanmasını istedi. Ve lejyonları Armenia'ya yakın konuşlandırdı, iki veteran kralı Agrippa ve Antiokhos Parth sınırını geçmek için kuvvetlerini toparlıyorken, Euphrates üzerindeki köprüler yıkıldı ve Küçük Armenia'ya Aristobulos atandı. Sophene ve Sohaemus'a krali ünvanlar verildi. Sonra tam zamanı gelmişken oğlu Vardanes, Vologases'e isyan etti; ve Parthlar düşmanlıklarını açık bir şekilde erteleyerek Armenia'yı boşalttılar*¹⁸⁹ *"...senatoda bütün üyelerin oybirliği ile ulusal bir şükran sunulmasına karar verildi, şükran günlerinde imparator zafer elbisesi giyerdi; zafer töreni ile başkente girer ve Avenger Mars'ındaki kadar büyük bir heykel sunardı. Dalkavukluktan uzak olarak Domitius, Korbulo'nun Armenia'yı korumak için atanması gerektiği düşünüldü. Doğu'daki kuvvetlerin yardımcı birlikleri ikiye bölündü, iki lejyon Ummidius Quadratus'un generalliği altında Syria'da bırakıldı. Korbulo birleşik süvari bölüğü, yardımcı askerler, yardımcı süvariler ile kışı Kappadokia'da geçirdi. Müttefik krallara, savaşa karşı hazırlıklı olmaları*

¹⁸⁷ Tacitus XXXVII

¹⁸⁸ Tacitus XIII, VII

¹⁸⁹ Tacitus VII

emredildi, bununla beraber Korbulo'ya karşı sempatiktiler¹⁹⁰. "...kiral Vologases'e elçiler gönderilerek savaş yerine barışı seçmesi önerildi. Roma halkına olan saygılı tutumun devam ettirilmesi için ve bu kuralın daha sonraki kırıllar tarafından devam ettirilmesi için rehinelere hediye edildi. Vologases ya uygun şekilde savaşa hazırlanmak için ya da rehine görünümü muhtemel asileri uzaklaştırmak için Arsakid ailesinin en seçkin üyelerini teslim etti. Ummidius'un kafilesindeki centrion (yüzbaşı) Insteius tarafından teslim alındılar; bu kişi bazı eski işleri görüşmek için daha önce kiral ile tanışmıştı. Bu bilgi Korbulo'ya ulaştınca, Arrius Varius'a yola koyulup rehinelere almasını emretti.¹⁹¹ ....yılın başında Parthia ve Roma arasında ki savaş Armenia'yı ele geçirmek içindi. Savaş zayıf olarak başladı. ve şu ana kadar yavaş seyretti. Bir taraftan, Vologases kardeşi Tiridates'in kırıllığına engel olmayı azalttı, bu kırıllığı ona kendisi sunmuştu ya da yabancı bir gücü on aediye olarak vermişti. Diğer yandan, Korbulo'nu Roma halkının elçisi olarak eski fatihler Lucullus ve Pompeius gibi tekrar ele geçirmek istiyordu. Armenialılar'ın sadakatleri her zaman şüpheli olmuştur, her iki ordunun kuvvetlerinden himaye diliyorlardı; bununla beraber coğrafi konumu nedeniyle, geleneklerin benzerliği nedeniyle Parthlara daha yakın duruyorlardı. Onlarla evlilik yoluyla ve özgürlüğü hiçe saymaları ile, kulluğa köleliğe daha yakın olmaları nedeniyle daha yakındılar.¹⁹²... Korbulo'nun hala asıl zorluğu askerlerin saldırmalarındaki yavaşlıklarından çok, düşmanların işlerini bozmasıydı. Görülüyorki, Syria'dan getirilen lejyonlar, uzun bir barış döneminden sonra zayıflamışlardı, Roma kamplarındaki işlerini isteksizce yapıyorlardı..."¹⁹³

Nero, Kappadokia'nın eski kralı Arkhelaos'un torununu Armenia'ya V. Tigranes olarak atadı Roma'nın yönetimi getirdiği Tigranes, bir süre sonra Roma'ya güvenerek Parth topraklarına saldırarak bölgede yeni sorunlara yol açtı¹⁹⁴. "...Korbulo'nun yaklaştığını duyunca Parthlar'ın kralı Vologases ve Armenia yöneticisi dehşete düştü...Korbulo böylece Artaksata'yı aldı ve şehri yerle bir etti,

¹⁹⁰ Tacitus XIII, VIII

¹⁹¹ Tacitus IX

¹⁹² Tacitus XIII, XXXIV

¹⁹³ Tacitus XXXV

¹⁹⁴ Tacitus, XIV

buradaki macerasını tamamlayınca Tigranokerta'ya doğru yola çıktı, kendisine boyun eğen yerlere merhametle davrandı, ama direnen yerleri tahrip etti. Tigranokerta gönüllü bir şekilde teslim oldu. O başka büyük işler de başardı...¹⁹⁵

“...Tiridates, şimdi kendi sahip olduğu vasallardan çok, erkek kardeşi Vologases tarafından yardım görüyordu. Armenia'yı gizlilikle değil açık bir savaş şeklinde taciz etmeyi başladı. Bize (Roma'ya) sadık olduğunu düşündüğü toplulukları tahrip ediyordu, ya da eğer, ona karşı kuvvetle geliyorsa, oradan ayrılıyordu, bir ileri bir geri hareket ediyordu ve silahtan çok söylentilerle terör salıyordu. Düşmana yapau bir güç göstermek için , kuvvetlerini böldü, aynı zamanda Kıral Antiokhos'a yakınındaki prefectorların üzerine yürümesini emretti. Pharasmanes'e gelince, oğlu Radamistus'u vatan haini olarak ölüme mahkum etmişti, şimdi Armenialılar'la olan kan davasını bitirmeye çalışıyordu. Moskhiler, Roma'nın dostluğuna en sadık kabileydiler, şimdi ilk defa başarı kazanıyorlardı ve Armenia'nın en az girilebilen bölgelerine akınlar yapıyorlardı. Tiridates'in planları tamamlamı ile ters dönmeye başladı.. şimdi uzun zamandır işgal ettiği Armenia'yı boşaltıyordu. Vologases'in şu ana kadar hiçbir harekette bulunamamsının nedeni her ikisinin de kuvvet yerine bir takım savlarla hareket etmesiydi. Eğer savaş gerçekleşseydi, Arsakes sülalesi yiğitlik isteyenleri bulamazdı ve daha sonra birkaç defa gerçekleşeceği gibi Parthia'nın felakete uğraması ile bitecekti. .. Korbulo aldığı güvenilir bir haber ile, Vologases'in Hyrkania isyanı ile engellendiğini biliyordu. Tiridates'e imparatora rica ile yaklaşmasını tavsiye etti.¹⁹⁶”... daha sonra tüm bu mesajlar ve karşı mesajlar hiçbir sonuc a ulaşamayınca ve kesin bir barış elde edilemeyince bir zaman ve bir yer belirlenerek karşılıklı görüşme yapılmasına karar verildi. Bin kişilik atlı muhafız birliğinin Tiridates ile bulunacağı haber verildi; bütün askerleri Korbula'ya katılmış olabilirler; o hiçbir şart koşmadı, bu şekilde göğüslükleri ve miğferleri olmadan barış kisvesi altında geldiler. Bir adam olarak, herneyse, hepsinin ötesinde bir veteran ve uzak görüşlü bir lider olarak barbarların hilelerinden anlıyordu ve bir taraftaki askerlerin kısıtlanmış olması, diğer taraftakilerin sayısı fazlayken , ancak bir hile nedeniyle olabilirdi. ... bununla beraber hiçbir şey anlamadan, ulusal önemi olan bir konu tartışılırken bütün ordunun hazır bulunmasının daha uygun olacağını

¹⁹⁵ Cassius Dio, a.g.e., LXII

¹⁹⁶ Tacitus XXXVII

söyledi; ve bir yer seçti, askerlerin yarısı hafif eğimli tepenin eteklerine konuşlandılar, dipin kısmı ise ovalara doğru yayıldı.¹⁹⁷ ... kiral, ya farklı yönlerden gelebilecek bir hileden şüphelenerek, çünkü adamlarımız hareket halindeydi, ya da Eukseinos'daki Trepezus kentinden desteği kesmek için hızlıca ayrıldı. O sadece kuvvetsiz değildi, bununla beraber, destek verenleri rahatsız etmek istiyordu, çünkü yardım etmek isteyenler dağlık alandan kabileler halinde geliyordu; fakat Korbulo yararsız bir savaşın planını yapmaktan sakınmak için , kaleleri yıkmak için hazırlanıyordu. İçlerinde en güçlü olark bilinen satrap Volandum¹⁹⁸ adlı olandır. Onu kendisi için sakladı; daha zayıf olanları komutan Cornelius Floccus ve kamp prefeki Insteius Capito'ya verdi. Sonra savunmayı gözleyip saldırı için uygun koşul yaratmak için askerleri uyardı.. daha sonra ordusunu dört parçaya böldü. Bir tanesini kamlumbağa şekline soktu, rampanın altında yer aldılar, diğerlerine merdivenleri duvarlara dayamalarını emretti, güçlü bir bölüğü ise askeri bir düzen den mızraklar ve demir parçöaları fırlatması için yerleştirdi. Uzak mesafelere ok atışı yapabiliyorlardı. Bu şekilde bir nesne bütün ellerde tehlikeli olabilir. ... sonuç olarak ordu savaş sırasında büyük heyecan gösterdi ve üçüncü günden önce kale duvarları ele geçirildi, savunmacılar temizlendi, giriş kapılarındaki bariyerler aşıldı, kale yüksek merdivenler dayanarak ele geçirildi ve tüm yetişkin insanlar kılıçtan geçirildi, tüm bunlar tek bir asker kaybetmeden yapıldı ve sadece birkaç kişi yaralandı, savaşçı olmayan ayak takımı mezatta satıldı; kalanlar zafer kazananların malı oldu. .. üç kalede fırtına bir gün sürdü, kalanı panik ya da bir şekilde gönüllü olarak silahlarını bıraktılar.... bütün bunlar ulusal başknet Artaksata'ya yapılan saldırı ile oldu.¹⁹⁹ ....fakat Tiridates utanç ve korku arasında ikiye bölünmüştü, eğer kuşatma sırasında ele geçirilmiş olsaydı, kenti korurken gücünü kaybetmiş izlenimi verirdi, eğer bu sırada müdahale etseydi başını derde sokabilirdi, onun çok zor bir yere tırmanmış askerleri savaşı devam ettirmek için engellenmiştir, eğer çarpışma için bir gün teklif edilseydi, yada kaçma taklidi yapsalardı, bazı savaş hileleri için fırsat arasaydılar, bütün yönlerden aniden Romalılar'a baskın yapabilirlerdi, fakat bizim komutanımız onları şaşırtmayacak bir şekilde orduyu düzenledi. Sağ kannattan 3.

¹⁹⁷ Tacitus XII, XXXVIII

¹⁹⁸ Arakses'in güneyi, Artaksata'nın batısında bir bölge

¹⁹⁹ Tacitus, XXXIV

lejyon yürüdü, solda altıncı, seçilmiş olan onuncu lejyon ise ortada kaldı. Ordunun ağırlığı hattın içinde kaldı ve arka kısmı bin tane atlı ile korundu. Yakındaki askerlerle savaşacaklar fakat bir geri çekilme olursa takip etmeyeceklerdi. Kanatlarda ata binmiş okçular vardı, kalanı ise atlı kuvvetlerdi, sol kanat daha ileriye dağların eteklerine kadar devam diyordu, böylece eğer düşman bir kapıyı zorlarsa , ön taraftan örtme hareketi yapabilirlerdi. Diğer taraftan Tiridates rastgele saldırılar yaptı, hiçbir zaman cirit, kargı atanlar ilerleyemedi, fakat bunun yanında öfkelenirici hareketler ve panik taklidi ile onların dağılmalarını umuyorlardı. Sonra, sanki birleşmeyi kırmak için hiçbir aceleleri yokmuş gibi, ve tek sonuç onbaşuların süvarisine ulaşmasıydı, bunlar büyük bir cesaretle ilerliyorlardı ve okların uçuşuyla mihliyorlardı....²⁰⁰ .... Korbulo kampını bir yerde mevzileyince, sorunu düşünmeye başladı, ordu ağırlığını bırakmalıydı diye, gece boyunca lejyonları ile birlikte Artaksata üzerine yürüdü, ve kenti kuşattı, Tiridates'in direndiğini düşünüyordu. Daha sonra, keşif kolu ile haberler gelince kralın uzun bir yolculukta olduğunu haber verdiler ve yolunun Media 'ya mı yoksa, Albania 'ya mı doğru olduğunu söylemeleri zordu, akşamın çökmesini bekledi ve hafif silahlı askerleri duvarların etrafına bir hat çekmeleri için gönderdi ve hucuma bir mesafeden başladı. Böylece, kasaba adamları kapıları gönüllü olarak açtılar ve kendilerini ve eşyalarını gönüllü olarak Romalılar'a teslim ettiler. Bu tam vaktinde yapılan hareketler, kişisel güvenliklerini sağladı; Artaksata kendi kendine yerle bir oldu, yandı, yıkıldı ; kale duvarları boyunca güçlü bir garnizon'a sahip olmadan onu korumak imkansızdı, ve bizim sayımız hem güçlü bir savunma yapacak hem de bir savaşa refakat edebilecek kadar, ikiye ayrılacak güçte değildi ; bu sırada eğer saray yaralanmamış ve savunmasız olsaydı, ne bu ele geçirmenin bir faydası nede ihtişamı olacaktı. Ek olarak, cennetten bir mucize gönderildi, Artaksata'ya doğru arazi gün ışığında parlıyordu, birdenbire savunma duvarları ile çevrelenmiş alan bir bulutla karanlığa gömüldü ve ... bu tanrıların düşmanca karar vermiş olduğu şeklinde yorumlandı... tüm bunlardan sonra Nero, İmparator olarak selamlandı...şükranlar sunuldu...²⁰¹

---

²⁰⁰ Tacitus, XL

²⁰¹ Tacitus, XLI

İmparator Nero yeniden doğuda ortaya çıkan yönetim ve askeri sorunlarla ilgilenmeliydi ve buraya Paetus'u gönderdi "...Bu sırada Parthia kralı Vologases, Korbulo'nun başarısını takdir etti ve Tigranes'i Armenia tahtına yükseltti...o hala şüphe içindeydi, duyduğu yakışıksız müdahale haberleri onu harekete geçirdi; Tigranes, Armenia'dan çıkıyordu, sınır komşusu Adiabene'den öç almak için geniş kapsamlı yağmalar yapıyordu ve ülkenin itibarlı kişileri sabırsızlanıyordu ve rezil olduklarını şikayet ediyorlardı, sadece Romalı generallerden değil, fakat delice cesaretle, yıllardır düşmanı olanlardan da yardım istediler. Onların güvenmelerini Monobazus alevlendirdi, Adiabene kralı: - "Ne koruması" diye devam ederek " o aranıyormu... ne zamandan beri? ..." ... Armenia zaten bırakıldı; komşu ülke devam ediyordu: ve eğer Parthia yardım etmeyi reddederse, o zaman Roma boyunduruğu daha az baskı yapar; ...Tiridates tahttan indirildi ve sürgüne gönderildi²⁰²...Vologases, bunun üzerine, harekete geçti, bir konsül topladı, Tiridates'i kendi yanına atadı ve şöyle söyledi: - "bu prens, benimle aynı babadan gelir... onu Armenia'nın sahibi yaptım, üçüncü derece bir güçle tanındı; Media zaten Pocorus'un eline geçmişti, ve bana öyle geliyor ki büyük kardeşin ezit olarak nefret dolu ve kıskançtır....daha sonra Tiridates'in alnına diademkoydu. Adını bir asil adına çevirerek Monaeses yaptı, yanına Adiabene'li askerler verdi ve Tigranes'i Armenia'dan çıkarmaları için görevlendirdi; bu sırada Hyrcania ile olan kavga ile uğraşıyordu ve tüm yerel kuvvetleri savaşa tüm güçleri ile katılmaları için çağırıyordu, Roma eyaletlerini tehdit etmek istiyordu²⁰³ ....Korbulo'ya haber ulaşınca habercilere güvendi, Verulanus Severus ve Vittius Bolanus adlı iki adamın yönetiminde lejyonlarını yola çıkardı, Tigranes'i korumaları için; bununla beraber özel talimat vererek çabuk olamaktan çok dikkatli olmalarını istedi, doğrusu savaş yapmaya daha fazla niyetliydi. Aynı zamanda, Nero'ya Armenia'nın korunması için ayrı bir komutanın gerekli olduğunu yazdı; Syria'nın da eğer, Vologases saldırırsa zor durumda olacağını görüyordu. Bu sırada, Euphrates sınırında askerlerine üs yaptı, eyaletlerdekilere silahlandırmanın bir yolunu buldu ve düşman garnizonlarına yaklaştı. Daha sonra, sanki bölgedesü yokmuş gibi, kalelerin su yollarını tıkadı,

---

²⁰² Tacitus , XV, I

²⁰³ Tacitus, XV, II

birkaç çay kum yığınlarının altına gömüldü²⁰⁴ .... bu sırada Korbulo, Syria'nın savunmasını hazırlarken Monaeses, tüm hızla yürüyordu... Tigranokerta'yı ele geçirdi, bu kent savunmacıları ve kuvvetiyle ünlüydü. Ayrıca, duvarların bir kısmı Nicepharius tarafından kuşatılmıştı, bu nehir genişliği ile ünlüydü ve büyük bir hendek ile akarsu uzaklaşmıyordu. Roma askerleri arasında önceden verilen karar bir araya toplanmaktı, fakat birkaç adam cesaretle ilerledi, düşmanın birden ortaya çıkması ile durdular, bu dafa fazla kargınlığa neden oldu. Fakat, Parthlar'ın cesaret eksikliği nedeni ile kuşatmayı kaldırmayı talep ettiler, arasına yapılan okçu atışları ise hem garnizonu korkuttu hem de yanlış yol asevk etti. Adiabene, merdivenler ve techizatla kolyca geri alındı, bizim askerlerimizin ani hareketiyle parçalandı²⁰⁵.

“...Tigranes bir süre sonra doğuda Parthlar'a ait olan topraklara saldırdı. Roma ile savaşmak istemeyen Parth kralı Vologases kardeşinin yenilgisi ve krallığını kaybedişi sırasında ortaya çıkmamıştır. Fakat şimdi Tigranes'in Roma'ya güvenerek yaptığı işler onun harekete geçmesine neden oldu. Sonuçta Tigranes Parthlar tarafından yenilerek Armenia'dan çıkarıldı. Bu sırada Nero'dan burayı eyalet yapma emrini alan Kappadokia valisine Caesennius Paetus kamutası altındaki 3 legion ve buna ek olarak Galatia, Kappadokia ve Pontos'tan gelen yardımcı birliklerle desteklenmiş ordusuyla Armenia'ya girdi. Parth kralı Vologases'e buradan ayrılacağına söz verdi...²⁰⁶ Aynı olayı Cassius Dio ise şöyle aktarır “...Vologases, Nero'nun buraya başkalarını atadığını ve Adiabene'nin Tigranes tarafından tahrip edildiğini duyunca, Syria'daki Korbulo'ya karşı hazırlıklara başladı ve Armenia'ya Adiabene kralı Monobazus'u, Parthia'lı Monaese ile birlikte gönderdi. Bu ikisi Tigranes'i, Tigranokerta'da susturdu. Fakat kuşatmanın ona tam olarak zarar vermeyeceğini anlayınca, tersine onunla beraber bir çözüme ulaşmak için çaba gösterdiler. Çünkü Syria'yı savunan Korbulo'nun ordusundaki hem yerli hem de Romalı askerlerin geri püskürtüldüğünü duymuşlardı. Vologases, gururunu sineye çekip, seferden vazgeçti. Sonra Korbulo'ya giderek, Nero'ya yeni bir elçi göndermek şartı ile bir mütareke imzaladı, kuşatmayı kaldırdı ve Armenia'dan

²⁰⁴ Tacitus XV,III

²⁰⁵ Tacitus, XV, IV

²⁰⁶ Tacitus, a.g.e., XV, IXX

askerlerini çekti. Nero ona hızlı yada kesin bir cevap vermedi, fakat Lucius Caesennius Paetus'u Kappadokia'ya gönderdi, Armenia'da bir isyanın çıkmasını önlemek için...Vologesus Tigranokerta'ya saldırdı, Paetus ise geri çekildi.."²⁰⁷ Bazı savaşımlardan sonra 63 yılında Rhandeia anlaşması yapıldı. Bu anlaşmaya göre Tiridates kral olacak ve Nero tarafından taçlandırılacaktı. Bazı sınır değişiklikleri yapılmış olabilir. M.Ö 38 – M.S 63 yılları arasında Armenia, Parthia ve Roma arasında sıkışıp kalmış sık sık yönetimlerin değiştiği istikrarsız bir devlet görünümündeydi²⁰⁸.

Artaksias dönemi sikkelerinde belirgin özellik "tiara" takılmasıdır. Büyük Tigranes'in Tetradrakhmilerinde genelde sağa dönüktür. Diademi vardır. Süslü ve beş noktalı tiarasının kenarları incilerle süslenmiştir. Sır sırta vermiş iki kartalın arasında sekiz ışıklı yıldız görülür. Kartalların başları ise birbirine dönmüştür. Armenia tiarası her hanedanlık döneminde değişir. Artavasdes sikkelerinde tiara beş noktalı değildir. İki kartal güneşin yan tarafındadır. Bu tasvir ise Armenia tipine uymaz. Birkaç Artavasdes sikkesi dışında , diğer yöneticiler Armenia tipi tiara giymez. Sadece Artaksias sikkelerinde tiara karakteristiktir. Artaksias hanedanlığı sırasında sikkesi bulunamayan yöneticiler de vardır. Örneğin I. Artavasdes'e ait sikke bilinmiyor. Bu dönemde ya sikke basılmamıştır ya da henüz bulunamamıştır. Büyük Tigranes sikkelerinde Tyhe figürü de vardır. Bunlar Damascus Tyhe'si ya da Antiokheia Tyhe'sidir. Fakat Tigranes'ten sonra Antiokheia Tyhe'si görülmez ²⁰⁹. Russel, Artaksata'da bulunan iki kartallı sikkeler yorumlanırken, burada ki kartal ve yıldızların krali "zafer" ve "şans" anlamına geldiğini söyler.İran toplumunda bu simgelerin kıralları koruduğu ve ölümünden sonra da ülkelerinin dirliğini sağladığı düşünülür²¹⁰.

²⁰⁷ Cassius Dio, a.g.e., LXII, 2,3,4

²⁰⁸ Redgate, a.g.e., s.79

²⁰⁹ P. Z. Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, Royal Numismatic Society, Special Publication 10, Londra, 1978, s.10

²¹⁰ J.R. Russel, *Zoraastrianizm in Armenia*, Harward Iranian Series, Cilt 5, Cambridge,Massachuset, s.80

3.4 Arsakid Hanedanlığı ve Roma Çekişmesi M.S 66 - 299/ 300

I. Arsakes, Akhaemenid olan II. Artakserkses'in soyundan geldiğini iddia ederek Arsakid hanedanlığı ve Parth devletini yaklaşık M.Ö 247 yılında kurdu. Arsakid soylu kırıllar Armenia da yönetime sık sık karışmışlardır²¹¹.

Armenia'da Roma ve Parthia çekişmesi, Tiridates'in taç giymesi ile çözüldü. Tiridates M.S 66 yılında yanında karısı, oğulları, erkek kardeşinin çocukları, Parthia ve Media- Atropatene kralları, Adiabene kralı Monobazus'un oğulları, uşakları, üçbin Parth atlısı ve sayısız Romalı eşliğinde Roma'ya girdi Yolculuğu dokuz ay sürmüştü. Bu taç giyme töreni onu vasal kral yapıyordu²¹². Bununla birlikte, Parth kralı Volagases'in erkek kardeşi Tiridates Nero'nun elinden Armenia tacını Roma'da alınca, bölgede Parth kökenli yeni bir hanedan yönetimi elde etmiş oldu Armenia Parthlar tarafından da akrabalık nedeniyle vasal statüde görülüyordu²¹³. Antik kaynaklar Tiridates'in taç giyme töreninden sonraki Armenia hakkında yeterli bilgi vermez. M.Ö 72 yılında Armenia, kuzeyden gelen Alanlar'ın saldırısına uğradı. Tiridates, kardeşi Media'lı Pokorus gibi pek çok insanı, mal ve ganimeti kaybederek kaçtı.²¹⁴ Arrianos'a göre bölge yüzyılın sonunda hakkında fazla bilgi olmayan Sanatruk tarafından idare ediliyordu. Arrianos yaklaşık 130 yıllarında Kappadokia'da Roma valisiydi ve bu kralı şöyle tanımlar...*Sanatruk iyi bir savaşçıydı, adaleti gözetiyordu ve yaşam tarzında alçak gönüllüydü, en iyi Yunanlılar ve Romalıları ile eşittir...*²¹⁵ M.S 98 yılında Roma tahtına çıkan Traianus Armenia'ya bir sefer yaptı. M.S 110 yılında ölen Parth kralı II. Pakorus'un yerine kardeşi Osroes geçmişti. Pakorus, ölmeden önce büyük oğlu Aksideres'i Armenia tahtına çıkarmıştı. Osroes Armenia tahtına Aksideres yerine Parthamisiris'i çıkardı. Bunun üzerine tahttan indirilen Aksideres Traianus'dan yardım istedi. Traianus 113 yılında Roma'dan ayrıldı. Osroes'in gönderdiği elçiler özür dileyip, Parthamisiris'in tahtta kalması için izin istediler fakat Traianus bunu red etti. 114 yılında Antiokheia'dan Armenia'ya doğru hareket etti. Parthamisiris kendisine bir mektup göndererek buluşma teklif etti

²¹¹ Chahin, a.g.e., 196

²¹² A. J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford, Oxford University Press, 1954, VI, s.455- 456

²¹³ M. Rostovtzeff, "The Sarmatian and Parthians", CAH XI, vi, 1978, s.113

²¹⁴ Redgate, a.g.e., s.91

²¹⁵ Arrianos,a.g.e., Parthica, frag. 77

ve onunla Elegeia'da (Erzurum yakınları) buluştu. Parthamasiris kiralık tacını yere bıraktı, fakat Traianus bu taçı tekrar onun başına koymadı. Böylece Armenia savaşmadan Roma topraklarına katılmış oldu²¹⁶. Cassius Dio Traianus'un Armenia seferiyle ilgili ilginç bir öykü anlatır “...kışı Antiokheia'da geçirdikten sonra Traianus Armenia'ya doğru yola çıktı. Satraplar ve prensler onunla tanışmaya gelip hediyeler getirdiler. Bunlardan bir tanesi bir attı ve ön ayaklarının üzerinde eğilerek başını ayaklarının arasına alıp önünde saygıyla eğildi..” gene aynı metinden anladığımıza göre Traianus 114 yılında Sophene'yi işgal etti, Arsamosata'yı ele geçirdi, Küçük Armenia'daki Melitene'yi (Malatya) ziyaret etti. Sarmatia (Karadeniz'in kuzeyi) ve İberyalılar ile iyi ilişkiler başlattı.²¹⁷ Dio, Parthamasiris ile Traianus'un buluşmasını şöyle aktarır “...Parthamasiris, Traianus'a gönderdiği mektupta kendisi için kiral unvanını kullandı fakat yanıt alamayınca tekrar bir mektup gönderdi ve bu unvanı kullanmadığı gibi Kappadokia valisi Homullus'un bazı taleplerle kendisine rahat vermediğinden yakındı. Bunun üzerine Traianus, Humullus'un oğlunu ona gönderdi ve kendisinde Arsamosata'yı savaş yapmadan ele geçirdi. Sonra Satala'ya geldi ve Heniokhi ile Makhelanus krallarını ödüllendirdi. Elegeia'da Parthamasiris'i kabul etti. Parthamasiris onu selamladı, tacını çıkarıp Traianus'un ayaklarına attı ve sessizce tacını geri vermesini bekledi. Bu sırada askerler yüksek sesle bağırarak Traianus'u “imparator” olarak alkışladılar. Bu durum kralı kaygılandırdı, bunun bir hakaret olduğunu düşündü ve sonunun geldiğini işaret saydı. Kaçacakmış gibi döndü fakat etrafının sarıldığını görünce Traianus ile özel olarak konuşması gerektiğini anladı, fakat hiçbir şey elde edemeyip öfkeyle kamptan ayrıldı. Traianus onu geri çağırdı ve ne istediğini sordu. Parthamasiris kendisinin hiç yenilmediğini fakat kendi isteğiyle geldiğini, bunun yanlış olmadığına inandığını ve Nero'nun Tiridates'e yaptığı gibi kiralığını vermesini söyledi. Fakat Traianus Armenia'yı kimseye veremeyeceğini çünkü Roma'ya ait olduğunu ve Romalı bir vali atayacağını söyledi. Bunun üzerine Parthamasiris yanındaki Parthlular'la birlikte yola çıktı ..”²¹⁸

²¹⁶ Akşit, a.g.e., s. 185,186

²¹⁷ Cassius Dio, a.g.e., LXVIII, 18,2

²¹⁸ A.e., LXVIII, 19.1 – 20 .4

Arrianos'a göre Parthamasiris yolda öldürüldü, belki de onu Traianus'un emriyle Roma eskordunun şefi öldürdü²¹⁹. Daha sonra Dio'dan anladığımız göre Traianus tüm bölgeye savaş yapmadan egemen oldu “..Traianus tüm ülkeyi fethettiğinde, pek çok krala karşı başarılı oldu, bazılarında boyun eğdikleri için arkadaş gibi davrandı, diğerleriyle de savaş yapmadı, hepsi boyun eğdi... Armenia'dan Mezopotamia'ya indi ve Nisibis ile Batnae'yi ele geçirdi ...”²²⁰ Fakat bu düzenlemeler kalıcı olmadı. 116 yılında ele geçirilen yerlerde isyanlar çıktı. Cassius Dio bu isyanları şöyle anlatır “Traianus, Roma'ya dönmek istemiyordu ele geçirdiği yerleri kaybetmeye başlamıştı, bir süre için denizde gezinti yapmak istemişti, geri döndüğünde ele geçirdiği yerler isyan etmişti ve burada bıraktığı garnizonlar ya buldukları yerden zorla çıkarılmış ya da katledilmişti. Traianus, bunları Büyük İskender için kurban sunusu yapmaya gittiği Babil'de öğrendi. Maximus ve Lusius Quietus'u isyanlara karşı gönderdi; Maximus öldürüldü fakat Lusius, Nisibis'i ele geçirdi, diğer başarılarına ek olarak Edessa'yı yağmaladı. Bu sırada Mısır, Kyrenaica ve Kıbrıs'ta bulunan Yahudiler de isyanlara katılmıştı. Lusius onlara karşı da gönderildi. Traianus şimdi Parthialılar'ın da isyan etmesinden korkuyordu ve onlara bir kral vermeye karar verdi. Ktesiphon'a geldi ve herkese haber göndererek Partamaspates'i Parthia'ya kral yaptığını açıkladı ve krallık tacını onun başına koydu...”²²¹ Daha sonra Roma, Armenia ve Parthia'lı güçler tarafından yenildi. Kısa bir süre sonra ise Vologases, Roma tahtına çıkan İmparator Hadrianus tarafından (M.S 117 – 138) kral olarak tanındı.²²² Armenialılar, Hadrianus tahta çıktığı zaman Traianus tarafından atanmış olan bir legate sahiptiler, Hadrianus onların kendi krallarına sahip olmaları için izin verdi²²³. Weber'a göre Hadrianus Roma sınırlarının fazla genişlediğini düşünüyordu. Armenia'nın Parth kralı Vologases tarafından yönetilip, statüsünün vasal krallık olarak devam etmesini sağladı. Roma'nın doğu sınırları Euphrates olarak kabul edildi ve Vologases yönetici olarak tanındı²²⁴. Roma imparatoru Antonius Pius (M.S 138 – 161), Parthlar'ın Armenia'ya saldıracağını haber almıştı. Parthlar'a bir mektup

²¹⁹ Arrianos, a.g.e., Parthica, fr. 39

²²⁰ Cassius Dio, a.g.e., 68, 18.3;23.1

²²¹ A.e., 68, 31.1-4

²²² Redgate, a.g.e., s.91

²²³ Aelius Spartianus, Hadrian : Lives of the later Caesars, İng.çev. A. Birley, London, Penguin Books, 1976, s.81

²²⁴ W. Weber, “Hadrian”, CAH, XI,ii, 1982,s. 301

yazarak onları bu eylemlerinden vazgeçirdi. Doğudaki krallar arasında yaşanan resmi anlaşmazlıkları çözdü²²⁵.

Roma'da Antonius ve Verus imperom'u ele geçirip ülkeyi yönetmeye başladı (M.S.161 – 180). Aynı tarihte Parthia kralı III. Vologases'in Armenia ve Syria'ya saldırması ile Parthia – Roma savaşı ortaya çıktı. Parthia savaşına senatonun kararı ile Verus gönderildi, Marcus ise Roma'da kaldı. Verus, Syria'ya geldikten sonra Antiokheia ve Daphne arasında safahat içinde yaşamaya başladı, Marcus'da Parthia savaşını komutanları aracılığıyla sürdürdü²²⁶. Eutropius ise bu savaşı şöyle anlatır *“Parthialılar'a karşı savaş açtılar, onlar Traianus'un zaferinden sonra ilk defa isyan etmişlerdi. Verus Antoninus bu savaş için yola çıktı ve savaşı Antiokheia ve Armenia cephesinde komutanları aracılığıyla yönetirken pek çok başarı kazandı”*²²⁷.

Marcus'un generali Statius Priscus sayesinde büyük başarıya ulaşıldı. Artaksata ele geçirildi ve her princep'e Armenikus sıfatı bağışlandı. Marcus, önce mütevazı şekilde bunu reddetti ama sonra kabul etti. Parthlarla olan savaş bitince de Parthikus sıfatını aldı²²⁸. Pacorus Roma'ya sürgüne gönderildi. M.S 170 yıllarında satrap Tiridates Roma'nın vasalı Heniokhi'yi öldürdü ve Kappadokia kralını tehdit etti. Bu durum Romalılar'ı kızdırttı. Tiridates Britanya'ya sürgüne gönderildi. Valarshapat M.S 172 yılında ele geçirilip başkent olarak ilan edildi. M.S 197 yılında adını bilmediğimiz bir kral, İmparator Septimus Severus'un (M.S. 193 – 211) Armenia'yı işgal tehdidini hediyelerle önledi. 214 yılında bir Armenia kralı – belki de 197 yılındaki ile aynı – Caracalla tarafından (211 – 217) Roma'ya ziyaret için davet edildi ve burada tutuklandı²²⁹.

---

²²⁵ J. Capitolinus, “Antonius Pius”: Lives of the Later Caesars, London, Penguin Books, 1976,s. 104

²²⁶ Historia Augusta, Filozof İmparator Marcus Aurelius Antoninus, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21-22

²²⁷ Eutropius, Breviarium Historiae Romance, Haz. C.G Baumgarten – Crusiur, H.R. Dretsch, Teubneri, Lipsiae, 1883, VIII.10

²²⁸ Capitolinus, a.g.e., “ Marcus Antonius”, s.117

²²⁹ ²³⁸ Redgate, a.g.e., s. 93

M.S 2. yüzyılın ilk çeyreğinde Sasaniler, Parthlar'ı Persia'dan çıkardılar.Sasaniler, Persia'nın güneyinde Fars bölgesinden geliyorlardı. Önce Zoroaster öğretisini yasakladılar. Sasani sülalesinden kral Ardaşir Parth kralı V. Artabanus'a karşı çıkardığı isyanda başarılı oldu. Parth kralı öldürüldü. Ardaşir Ktesiphon'u ele geçirdi ve krallık tacını elde etti (M.S 226). Bu durum karşısında Parthlar'ın dost ülkeleri yöneten akraba kral ve kraliçeleri kendilerini tehlikede gördüler. Bu durumdan en çok etkilenen kişi Armenia kralı II. Tridates oldu (M.S. 217 – 252) oldu²³⁰.

Armenia üzerinde İran kontrolünün zayıflığı, M.S 2. yüzyıl sonunda Roma'nın bozgunlarına doğrudan yardım etti. Roma, Syria ve Armenia'daki baskılarını saldırılarla sürdürmeye çalıştı. Roma askeri koridorunu kapamak Kıral Ardaşir için önemli bir işti. Kıral 230 yılının tamamını Roma yönetimindeki Kappadokia, Mezopotamya, Media ve Armenia'ya karşı savaş yapmakla geçirdi²³¹.

II. Tridates Skythialılar'dan yardım almak için Kafkasya yolunu açtı, Roma'dan da destek aldı. Sadece büyük Parth ailelerinden birisi olan "Karen" Sasani kıralı Ardaşir'e karşı geldi, diğerleri kendi yerel hanedanlarını devam ettirme düşüncesiyle yeni hakimiyeti tanıdı.Ardaşir kendisine karşı kurulan koalisyonu bir seri savaşla yok etti, ayrıca dağıttığı rüşvetlerle de kendisine karşı olan savaşı sonuçsuz bıraktı. Romalılar ve Skythialılar geri çekildi. Sonunda Armenia da Sasani egemenliğini tanıdı.Artık Ardaşir Euphrates'den Meru, Herat gibi (Orta Asya kentleri)kadar hükümdardı²³².

Tüm çabalara rağmen M.S 253 yılında Armenia Roma tarafından kaybedildi. Mesopotamia'da Sasani yayılması 238 yılında başlayıp devam etti²³³. Yeniden dirilen Sasaniler Ardashir'in oğlu Shapur'un (241 – 272) yönetimi altında gücünü topladı. 244 yılında İmparator Gordianus'un (M.S. 238 – 244) başında bulunduğu Roma ordusu Ktesiphon yakınında , Meshik'te kesin yenilgiye uğradı. Gordianus hayatını kaybetti. Yeni imparator M. Julius Philippus (244 - 249) Sasaniler'i

²³⁰ M.Rostovtzeff, a.g.e, s. 110

²³¹ Fisher, a.g.e., s.518

²³² Ghirshmann, *Iran*, Penguin Books, Harmonds, 1975, s.291

²³³ Redgate, a.g.e., s.95

Armenia üzerindeki hükümdarlık haklarını bırakması için zorladı. Sekiz yıl sonra 252 yılında, Shapur Armenia'yı ele geçirdi. Arsakid soyundan gelen Kırıl II. Tiridates'i Roma'ya kaçması için zorladı ve Shapur'un seferi zaferle sonuçlandı. 260 yılında İmparator P.L. Valerianus (M.S. 253 – 260) esir edilerek ele geçirildi²³⁴. Valerianus içi doldurulup boyanan derisi bir ateş tapınağına ibret olarak asıldı. Böylece Armenia, Antiokheia, Tarsus ve Kappadokia ele geçirmiş oldu²³⁵. Bununla beraber Sasaniler, daha sonra elde ettiği yerleri; Mezopotamia, Syria, Kilikia, Kappadokia'yı tek tek kaybettiler. Fakat kuzeyde Iberia ve Albania'da ilerleyebildiler.

3 ve 4 yüzyıllarda pek çok Armenia politik tarihiyle ilgili bilgiler çelişir. Bu önemli zaman diliminde Armenia kaynakları (Moses gibi) yarı efsanevi olaylarla karışır. Roma'lı yazarlar ise son derece az ve öz bilgi aktarır. 1. Shapur'un ve onun yüksek rahibi Magus Kartir'in anıt mezarı Nakşi Rüstem'deki Ka'ba – yi Zardush'dadır. Kartir'in yazıtından Zoroastrian hiyerarşi hakkında bilgi alıyoruz. Bu yazıtta tüm Persia'da Zoroastrianizm'i kalıcı hale getirmek ve aynı zamanda ortodoks bir inanç ortamı yaratmak için Avestan²³⁶ ritüellerini yayma uğraşları hakkında bilgi vardır. Bu dönemde Armenia'da birbirinden farklı dini geleneklere sahip olmalı. Armenia'da Kartir'in yoğun etkisi olduğu düşünülebilir. Ayrıca Shapur'un askeri başarıları da buna imkan vermiş olmalı. Shapur bu yazıtta Armenia'daki hüküm gücünden bahseder. Paikuli yazıtı da aynı şekilde Armenia tarihi için öneme sahiptir. 1924 yılında Herzfeld tarafından yayınlanmıştır. Armenia tarihi için güvenilir bir kronoloji oluşturur. İran Kırılı Narses'e kadar (yakl. 293) olan olayları aktarır. Aynı zamanda Tırdat isimli bir kırıaldan bahseder. Bu kırılın kimliği ise tartışmalıdır²³⁷.

Üçüncü yüzyılın son çeyreğinde kişisel görüş farklılıkları ve ciddi çekişmeler yaşandı. M.S 279/ 280 yılında Sasani devletinin başında bulunan Narses batı Armenia'yı Roma İmparatoru Probus'a bıraktı (M.S 276 – 282), O da muhtemelen II. Tiridates'in oğlu Khosrov'u (M.S. 279 – 287) tahta çıkardı. Khosrov öldürüldükten

²³⁴ Fisher, a.g.e., s.519

²³⁵ Lequenne, a.g.e., s. 167

²³⁶ Zoroastrianizm'in kutsal kitabı

²³⁷ Fisher, a.g.e., s.519

sonra yerine M.S 287 yılında kardeşi III. Tiridates geçti. Khosrov'un oğlu, gelecekteki kral IV. Tiridates (M.S. 298 – 330) Kappadokia'ya Kaesarea'ya kaçtı ve Roma ordusunda çalışmaya başladı. Bu sırada III.Tiridates, kendini M.S 293 yılında krallar kralı ilan edince Narses tüm Armenia'yı ele geçirdi. Narses 298 yılında Romalı general Caesar tarafından yenildi. Roma İmparatoru Diocletianus (284 – 305) Sasaniler ile Nisibis anlaşmasını (298 / 299) yaptı. Buna göre IV. Tiridates Armenia'da kiral ilan edilecekti ve Nisibis tek ticaret kenti olacaktı. Bu kentin pek çok ekonomik avantajı olacaktı. Burası bir seyahat, değişik dillerin konuşulduğu ya da casusların ziyaret ettiği kent oldu. Bu durum Armenia'ya güç kaybettirmiş olabilir. Muhtemelen Roma 298/ 299 yılında 9 güney bölgesini ele geçirdi ve yönetmeye başladı. Bunlar arasında bugünkü Karasu ve Büyük Zap arasında kalan İngilene, Sophene, Arzanene, Karduchi, Zabdicene, Maksoene, Rehimene olabilir²³⁸. Jones'da Diocletianus'ın Yukarı Tigris vadisinde Persler'den pek çok satraplığın alındığını ve bunlardan 5 tanesinin ; Arzanene, Moksoene, Zabdicene, Rehimene, Korduene'nin daha sonra Persler'e iade edildiğini bildirir²³⁹.

Bu yıllarda Armenia toplumu derinden etkileyecek olan yeni bir din "Hıristiyanlık" ile karşılaştı. M.S 5. yüzyılda yazıldığı düşünülen "Epik Histories" kitabına göre Hıristiyanlık Armenia'ya Syria'dan yayıldı. M.S 2. yüzyıl ortalarında Nisibis'te Hıristiyanlık biliniyordu. Bu kitaba göre, Armenia'da ilk kilise IV. Tiridates ve Aydınlatan Gregory'nin inşa ettiği Valarshapat değil, güneydeki Arhtishat'dı. Burası Syrialı rahip Daniel Arhtishat'ın yönetimindeydi. M.S 325 yılında İznik konsülünde Armenia'lı Aristahid'de katıldı²⁴⁰. IV. Tiridates'in çağdaşı olan Agathangelos'a görede Armenia kilisesi Kappadokia'dan ayrıdır ve Syria kökenlidir. Vaftizle ilgili törenler, Yunan'dan çok Syria özelliği gösterir²⁴¹. Bununla beraber Tiridates Sasaniler'in politik yayılma hırsına karşı Yunan Hıristiyanlığını tercih ettiği tahmin edilebilir²⁴². Hıristiyanlığın kabul edilmesi Armenia'ya politik hareketlilik getirdi.

²³⁸ Redgate,a.g.e.,s.94 ,95

²³⁹ Jones, a.g.e., s. 215 - 16

²⁴⁰ "Epik Histories", Haz. K. Patkanen (St. Petersburg, 1883)CATRS, 1984; İng. çev. Garsonian, 1989, New York, CATRS, 1988, III, s.257 – 258

²⁴¹ G.Winkler, **The History of the Syriac Prebaptismal Anointing in the lights of the Earliest Armenin Sources**, Orientalia Christiana Analecta 205 : 1978, s. 317

²⁴² A.y., s.520

Ülkede Yunan – Syria ekseninde bir medeniyet anlayışı benimsendi. Ayrıca bu durum Persler'in kültürel ve dini asimilasyonuna bir karşı duruş getirdi. Bunu 365 yılında 2. Shapur tüm Armenia'yı sistemli olarak yağmaladı. Yerel halk zorla yer değiştirdi aynı zamanda pek çok Yahudi buraya yerleştirildi²⁴³.

3.5. Hıristiyanlığın Yayılması

Armenia'da Hıristiyanlığın kabul edilmesi, burada yaşayan halka yeni bir kimlik ve dünya görüşü kazandırması açısından bir dönüm noktasıdır. Armenia'da Hıristiyanlığın kabul tarihi genel olarak M.S 301 yılı olduğu kabul edilsede 314 yılı da düşünülebilir²⁴⁴.

Armenia kralı IV. Tiridates'in babası Khasrov'un suikastçısının oğlu olan Gregory, bir Arsakid prensidir ve çocukluğu Kaesara / Eski Mazaka (Kappadokia)'da sürgünde geçmiştir. Gregory burada Hıristiyanlık öğretisi ile tanışmıştır. Daha sonra Armenia'ya gitti ve çocukluk arkadaşı Armenia kralı Tiridates'i Hıristiyan yapmak arzusundaydı. Fakat sonunda hem babasının cinayeti hem de Hıristiyan olması nedeniyle 13 yıl boyunca işkence gördü. Armenia kralı IV.Tiridates hiç şüphesiz Roma'da yayılan Hıristiyanlığı biliyordu.²⁴⁵ Tiridates şiddetli bir hastalığa yakalanıp hapisteki Gregory'nin dualarıyla iyileştigiğine inanarak Hıristiyan olduktan sonra pek çok estetik ve sanatsal özelliği olan kültü ki içlerinde Akilisene (Erez)'deki altından yapılmış olduğu söylenen ana tanrıça Anahit heykelide olmak üzere yıktı²⁴⁶. Tarn, bu heykelin daha önce Marcus Antonius tarafından çalınmış ve daha sonra Augustus tarafından restore edilen heykel olduğunu söyler²⁴⁷. Bu dönemde de Sasaniler Armenia'yı ele geçirmek için savaşmış olmalı . Sasaniler için Armenia'yı ele

²⁴³ Fisher, a.g.e., s.520

²⁴⁴ Ananian, "La data e le circostanze della consecrazione di St. Gregoria Illuminatore", Le Museon, 1961, 74 : 43 – 73, 317 – 60,

²⁴⁵ Chahin,a.g.e.,s 219

²⁴⁶ Agathangelos, *History of the Armenians*, Haz. G.Ter-Mkrtchean ve St. Kanayeants, çev. Thomson, CATRS,s. 164, 8

²⁴⁷ Tarn, "The Triumph of Octavian", CAH Xi, s.113

geçirmenin hala bir amaç olduğu düşünülebilir²⁴⁸. Agathangelos, Tiridates'in yaşamı boyunca Sasaniler ile savaştığını söyler, tanımlaması şöyledir “*savaşarak onlardan öc almaya çalıştı*”²⁴⁹. Armenia'nın Hıristiyanlık dinini seçmesinin nedeni belki de doğuda hala topraklarına göz diken Sasaniler'e karşı batıdaki Hıristiyanlığın yaygın olduğu Roma'dan yardım alabilmektir. M.S 324 yılında Konstantine I. Şapur'a kendisini Hıristiyanlığın koruyucusu olarak gösterir. IV. Tiridates kilise ve kraliyet arasında karşılıklı fayda üzerine kurulu bir yol izledi. Kırıl kişisel olarak kiliselere tapınaların malını verdi²⁵⁰. Hewsens, IV. Tiridates'in Roma'dan destek almasının bu toprakların Roma'ya ait bir eyalet olarak görülmesine neden olmuş olabileceğini düşünür²⁵¹. Tiridates dönemi hakkında bilgi veren çağdaşı Agathangelos bir anıtta Armenia'nın Caesar'a ait olarak tanımlandığını söyler²⁵². Garni kenti özellikle IV. Tiridates'in üslerinden biridir. Buradaki kule IV. yüzyıla tarihlenir ve Roma tarzındadır. Ayrıca hamam olduğu düşünülen binadaki Oceanus ve Thalassa figürlü mozaikler ve sütunlu bir bina da Roma tarzındadır²⁵³.

3.6 Feodalite ve Çöküş Dönemi

Tiridates'in yerine oğlu II.Khosrov geçti (331-338). Yönetiminin ilk yılları olaysız geçse de daha sonra Sasani kralı II.Shapur'un Armenia'yı istilası nedeniyle Van Gölü yakınlarına çekilmek zorunda kaldı. Oğlu, V. Tigranes Hıristiyanlığa karşı ilgisizdi Böylece kilise ve kraliyet arasında anlaşmazlık başgösterdi ve halk ikiye bölündü. Bu karışıklık içinde Sasaniler V. Tigranes'i kaçırıp kör ettiler ve onu Şapur'a teslim ettiler (M.S.350)²⁵⁴. Bundan sonra Armenia'da 400 yıl sürecek kayıtsız bir dönem başladı Sasaniler yöneticisi olmayan ülkeyi ele geçirdiler ve ülkeyi böldüler. Roma İmparatorluğu M.S 395 yılında resmen ikiye ayrıldı. Doğu Roma / Bizans ve Sasaniler arasında M.S 387 yılında barış yapıldı.

²⁴⁸ bkz; R.H Hewsens, “In Search of Tiridates the Great”, Journal of the Society for Armenian Studies, 1985-6, s. 11 – 49

²⁴⁹ Agathangelos, a.g.e., s.132

²⁵⁰ Agathangelos, a.g.e., s. 406

²⁵¹ Hewsens, a.y., s. 6

²⁵² Bkz.; Agathangelos, a.g.e., s.138,139

²⁵³ R.D Wilkinson, *Armenia in Hellenistic and Roman Times*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, s.218

²⁵⁴ Chahin, a.g.e., s.221

Armenia'yı yöneten Kral Arshak, Bizans ve Sasaniler arasında denge sağlayamayınca Armenia, Sasaniler ve Bizans'ın eline geçti. Yerine geçen II. Arsakes hakkında yeterli bilgi yoktur. Arsakid hanedanlığı 428 yılında, III. Artaskes'in ölümüyle son buldu. Bu karışıklıkta Bizans'ın politikası Armenia'yı tamamen ele geçirmek yönündeydi²⁵⁵. 5. yüzyılda Pers – Sasani kralı II. Yazdagird (439 – 457) Armenia'nın Hıristiyanlığı bırakmasını sağlamaya çalıştı bu iki ülkenin ilişkisini daha da kötü yaptı. 26 Mayıs 451 tarihinde başlayan savaş 30 yıl boyunca devam etti. Sonunda Persler dini hak vermeyi kabul ettiler. Bu savaş hala her yıl Mayıs ayında Armenia kilisesinde kutlanır. Armenialılar bu güne Avarayr adını vererek kiliselerinin özgürlük kazandığı savaş olarak kabul ederler. M.S 590 yılından sonra Bizans, Sasaniler'den daha güçlü bir konumdaydı ve Armenia'nın büyük kısmını yönetiyordu. Bölgede politik dağınıklık ise yaşanmaya devam ediyordu²⁵⁶. Aynı zamanda Sasani yönetimi buraya yönetmesi için bir vali "marzpan" atamıştı. Marzpan'lar satraptan biraz daha yetkiliydi. Bununla beraber yine eski feodal geleneklere uygun olarak yerel beylikler olan "nakharar"lar da vardı. Bunlardan yönetim babadan oğula yada bazen de babadan kıza geçiyordu²⁵⁷.

Bizans yayılması, Armenia kökenli İmparator Maurikios (M.S 582 – 602) tarafından devam ettirildi. Bununla beraber Maurikios'un Armenialılar ile ilişkisi barışçıl değildir. M.S 591 yılında Sasaniler ile bir barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile Bizans sınırını kabaca Van ve Sevan gölleri arasından geçen bir çizgi ile belirledi. İmparator Armenialılar'ın sorun yarattığını düşünüyordu. Armenialı Sebeos'a göre, Maurikios, Sasani Kralı II. Khosrov Parvez'e şu mektubu yazdı "*...Armenialılar hilekar bir ulustur. Onlar bizim aramızda bir sorun kaynağıdır. Ben, yönetimim altındakileri toplayacağım ve onları Thrace'ye göndereceğim; sen de senin yönetimin altındakileri Doğu'ya gönder. Eğer orada ölürlerse , böylece pek çok pek çok düşman ölmüş olur , eğer tersine öldürülürlerse , böylece pek çok düşman öldürülmüş olur. Biz de barış içinde yaşarız. Fakat, ülkelerinde yaşamaya devam*

²⁵⁵ Chahin, a.g.e., s.422

²⁵⁶ Redgate, a.g.e., s.142, Chahin, a.g.e, s. 222

²⁵⁷ Chahin, a.g.e, s.222

ederlerse, biz asla huzuru bulamayız...’’²⁵⁸ Bu konuda kayda geçen bir girişim bilinmiyor. Fakat İmparator Maurikios’un 602 yılında bir suikastle öldürüldüğü kesindir. 590 yılından sonra bölgede Bizans, Sasaniler’e göre daha etkin oldu. Armenia’nın büyük kısmı Bizans’ın egemenliği altına girdi. Artık Bizans Armenia’sı olarak adlandırılan toprakları yönetmek için İmparator bir valiyi “curopalates” görevlendirdi²⁵⁹.

640 ve 652 yıllarında Arap akınları bölgeye önemli zararlar verdi. 654 yılında Araplar Melitene, Theodosiopolis ve Duin’i işgal ettiler. 661 yılındaki işgalden sonra ise bölgedeki prensler onların egemenliklerini kabul etti²⁶⁰. İslam dininin ortaya çıkmasından sonra, Bizans, Müslümanlar’ın ilerlemesine karşı koyamadı. Bu sırada Sasani devleti geriliyordu ve gücünü kaybediyordu²⁶¹. Araplar’ın 7. yüzyıl ortasında yayılması Armenia platosundaki tarihi değiştirdi. Bunun dışında Araplar’ın Sasani Devletini tamamen ele geçirmesi ve Bizans’ın batıya geri çekilerek savunma pozisyonu alması da Armenia’yı etkiledi. Bölgede Armenia’yı koruyup dengeyi sağlayabilecek hiçbir güç kalmadı. Uzun zamandır birbirini dengeleyen Roma ve İran iki yüzyıl içinde Arap baskısı karşısında yıkıldı. İçeride neredeyse tüm Armenia bölgesi kendilerini Araplar tarafından yeniden yapılandırmış halde buldular, Araplar kuzeyde Iberia’nın Tiflis platosuna kadar, batıda ise Euphrates ve ötesine ilerlediler²⁶². Araplar zamanında derebeylik sistemi hakim oldu. Halife Abdülmelik zamanında (687-705) vergi ve askeri işlerden sorumlu Müslüman valiler vardı. Yerli memurların idari yetkisi kaldırıldı. Böylece M.S 6. yüzyıldan itibaren Arap-Bizans-İran arasında paylaşılan Armenia , 9.yüzyılda batısı Bizans ve Doğu tarafı da Bağdat halifesine bağlı olarak Araplara bağlandı²⁶³.

²⁵⁸ Sebeos, *Historia*, Haz. Patkanean, İng. çev. Bedrosian, 1985, XXXV

²⁵⁹ Chahin, a.g.e, s.223

²⁶⁰ Sebeos, a.g.e, XXXV

²⁶¹ Fisher, a.g.e, s.524

²⁶² N. Garsonian, *The Arap Invasion and the Rise of Bagratuni (640 –884): The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Haz. Richard Hovannasian, Los Angeles, University of California, 1997

²⁶³ Uraz, a.g.e., s.63

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Armenia Bölgesinin Kültürel Tarihi

4.1. Dil

Armenia dilinin Hint – Avrupa kökenli bir dil olmasına karşılık , Hurrice, Urartuca ve diğer Proto – Kafkas dilleri bu kökenden gelmez. Bununla beraber M.Ö 2. binde Küçük Asya’da kullanılan Hint – Avrupa kökenli Luwice ve Hititçe ile de aynı koldan değildir¹.

Bugün Armenia dilinde aslına uygun olarak kullanılan sadece 400 kelime vardır. Armenia dilinde Hint – Avrupa kökenli kelimelerin yanısıra Yunan kökenli sözcükler de vardır. Bununla beraber Armenia dilinde Sanskritçe kökenli 300 kadar kelime saptanmıştır.² Bununla beraber Hint Avrupa kökenli olan Armenia dili zamanla yerli Küçük Asya dillerinden de etkilendiği düşünülür³.

Armenialılar M.S 5. yüzyıla kadar, alfebeye sahip değillerdi. Bu süre içinde Pers ya da Yunan alfabetini kullandıkları tahmin edilir. Hıristiyanlığa geçiş süreci ile beraber dini bilgilerin yaygınlaştırılabilmesi ve İncil’in okunabilmesi amacı ile yazı geliştirilmiştir.Armenia alfabesinin yaklaşık 440 yılları civarında Rahip Mesrop tarafından geliştirildiği düşünülür. İncil ilk olarak Syria dilinden Armenia diline çevrilmiştir. Ayrıca buna paralel olarak Yunan ve Roma kaynaklı edebiyat ve felsefe eserleri de Armenia diline aktarılmıştır.⁴

Hıristiyanlığa yavaş yavaş geçilmesi ile beraber Yunanca ve Asurice bilmeyen halk Kutsal Kitabı okuyamadı ve anlayamadı bu nedenle İncil’i öğrenmek için Yunanistan’a, İskenderiye’ye öğrenciler gönderildi. Bunlara “ilk tercümanlar” adı veriliyor. Kutsal Kitap Asurice ve Yunanca’dan çevrildiği için bu dillerin Armenia diline etkileri oldu. Kilise ayinleri, dualar, ilahiler tamamen Yunanca’dan

---

¹ Redgate, a.g.e., s.13

² Chahin, a.g.e, s.266

³ Erzen, a.g.e., s. 4

⁴ Chahin, a.g.e., s. 267

alındı. Ayrıca bu çevirileri tamamlamak için felsefe, tarih kitapları da çevrildi. Bu dönemde sadece kilise edebiyatı vardı. Katagikos Shak “*huzur ve sükun ilahileri*”, Mesrob ise “*büyük perhiz ilahileri*” ni yazdı. 4. yada 5.yüzyılda yaşadığı düşünülen Moses ise içlerinde en ünlü olanıdır. Bu dönemden sonra yazılan eserler de Hıristiyanlık hikayeleri, şehitlerin destanları, ilahiler, dualar, dini manzumeler, şiirlerden ibarettir. Armenia edebiyatının başında halk şarkıları, destanlar gelir. Moses’in bahsettiği Ara, Şamran, Dikran (Tigranes), Ardaşes, Satenik, Ardavaz efsaneleri tamamen Hint, İran, Asur, Yunan, Sümer efsanelerinin karışımıdır⁵.

M.S 5. yüzyıldan sonra yaşadığı bilinen Armenia kökenli yazırlar arasında Khoreneli Moses, Agathangelos, Eghisne, Lazarus, Bardesan, Zenob, John Mamikonean vardır. Ayrıca David ismi taşıyan ve Armenia kökenli olduğu tahmin edilen bir filozofun da M.S 5. yüzyılda Roma’da yaşadığı biliniyor. Bu yazarların Armenia dilinde yazdıkları eserleri daha çok Fransızca’ya aktarılmıştır. İngilizce’ye ise Fransızca tercümesinden aktarılmıştır. Ayrıca Erivan Müzesi’nde saklandığı kayıtlarda geçen fakat kutsal olduğu düşüncesi ile araştırmacıların okumasına ve incelenmesine izin verilmeyen kitaplar olduğu (?) kaynaklarda yer alır⁶.

Bu çalışma sırasında, Armenia tarihi ile ilgili olarak araştırmalar yaptıkları bilinen CAH (Cambridge Ancient History), UCLA (California Üniversitesi) Oxford, Bristol üniversiteleri gibi önemli kaynaklarında Armenia dilinin Hint Avrupa kökenli olması ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmediği görülmüştür. Bunun nedeninin Armenia tarihini Urartu tarihi ile birleştirme amacı olması muhtemeldir. Armenia kökenli tarihçiler (Erivan, Moskova ve St. Petersburg üniversiteleri yayınlarında) ise Armenia dilinin Hint Avrupa kökenli bir dil olduğu gerçeğini kesinlikle red ediyorlar ve Armenia dilinin Hititçe ile ilgisi olan yerli bir dil olduğunu savunuyorlar. Bununla birlikte Armenia dilini yerli dil kabul eden bu tezlerde Urartu dili ile neden hiçbir alakasının olmadığını ise açıklanmıyor.

---

⁵ Uraz, a.g.e., s. 109

⁶ Chahin, a.g.e., s.268

4.2.Hıristiyanlık Öncesi Dinsel İnaçlar ve Mitoloji

Armenialılar'ın dini muhtemelen Zoraastrianizm'di⁷. En başta dünyanın her yerinde görülen ana tanrıça yada bereket tanrıçası vardı. Bu tanrıçaya İran'da ve özellikle Armenia'da Anahit adıyla tapılıyordu.Babilli İştâr ve Yunanlı Artemis ile aynı özelliktedir. Onun için pekçok tapınak inşa edilmişti. Ama asıl kült yeri Erez (Acilisene / Erzincan)'dı. Burada altından bir heykeli olduğu söylenir⁸. Strabon bu dinin gücünden, özellikle Akilisene'de ki tapınağından bahseder “...Persler'in gizli dini törenlerine gelince, hepsi hem Medler hem de Armenialılar'ın onuruna düzenlenirdi ki, (Armenialılar) onun (kadın) adına değişik yerlerde tapınaklar inşa ederler, ve özellikle Akilisene'de. Buralarda onun için erkek ve kadın köleler hizmet ederdi. Bu gerçekten çarpıcı bir şey değildir; fakat kabilenin en meşhur erkekleri bakire olan kızlarıyla beraber tanrıçaya adanırdı; ve bunlar için gelenek önce uzun süre tapınakta tanrıçanın fahişesi olmalarıydı, bundan sonra evlendirilirlerdi, hiç kimse böyle bir kadınla evlenmeyi hakir görmezdi....”⁹

“...Zelitis'e gelince : Semiramis tepesi üzerinde, içinde Armenialılar'ında saygı gösterdikleri Anatis'e ait bir tapınak bulunan tahkim edilmiş Zela kenti vardır...”¹⁰

Plinius'a göre Akilisene “Anaetik bölgeydi”¹¹. Cassius Dio'da , Romalı general Pompeius ve Armenia kralı Tigranes'i anlatırken bölge için “Armenia'ya ait olan Anaitis toprakları” der¹². Anahit'e kutsal içki olan Homa sunulurdu. Ağustos ayında onun için kutlamalar yapılırdı. Hıristiyanlıktan sonra da bu bayram devam etti. Bugün “Gül Bayramı = Vartevar” adıyla kutlanmaya devam eder. Anahit bayramı güllerin çoğaldığı zaman yapılır ve heykeli güllerle örtülürdü¹³.

⁷ Redgate, a.g.e., s.61

⁸ Chahin, a.g.e., s.259

⁹ Strabon, a.g.e.,XI, 14.16

¹⁰ A.e, XII, 3.37

¹¹ Plinius, a.g.e. V, 20.83

¹² Cassius Dio, a.g.e., XXXVI, 48,1

¹³ Uraz, a.g.e., s.115

Strabon, Armenia’da geleneklerinin Medler’inkilerle aynı olduğunu söyler. Geleneklerin aynı yada benzer olması dini hayatında benzerliğine gösterebilir.

“..Geleneklerine gelince , onların (Medler’in) ve Armenialılar’ın gelenekleri aynıdır, çünkü ülkeleri benzer. Bununla beraber, söylenir ki Medler, Armenialılar için geleneklerin yaratıcısıdır ... ”¹⁴.

Armenia’da İran etkisinin kültür ve aristokraside etkileri açıktır. “Artaksata” ve “Tigranes” isimleri İran kültüründen gelir. II. Tigranes’in kızı “Ariazate”nin anlamı “İranlı’nın kızı”dır. Ayrıca İran kültüründe çok önemli yeri olan av bahçeleri ve av yapmak asalet sembolü olarak Armenia kraliyet ailesi için önemlidir¹⁵. Moses, Artaksias’ın iki oğlunun bir kardeşlerini avda öldürdüğünü kaydetmiştir. Ayrıca kral Artavadz’da avda ölmüştür¹⁶. Appianos, II.Tigranes’in oğlunun, av alanında babasını yerde yaralanmış görünce kraliyet tacını alıp, küstahça taktığını yazar¹⁷.

Armenialılar’ın Zoraastrianizm’in erken bir formuna sahip olduğu tahmin ediliyor. Bu dinde yaratıcı tanrı Ahura-Mazda ve buna zıt olarak şeytani güç vardır. Bunlara yardımcı ikinci dereceden ruhlar ve ataların ruhları da önemlidir. Dürüst insanın rolü ise doğruyu iletmek ve yaratılmış her şeye saygı duymaktır. Özellikle ateşe saygı duyuluyordu ve ateşle ilgili törenler vardı. Dini doktrin sözlü olarak iletiliyordu. Bununla beraber bu dinde de farklı inanç şekilleri vardı ve Armenialılar’ın bu dini tam olarak aldıkları düşünülemez çünkü Ksenophon’a göre¹⁸ Güneş tanrısına kutsal atlar sunuyorlardı ki Zoraastrianizm’de hayvan adağı yoktur¹⁹. Mithra, Armenia’da Mihr adını almıştır. Güneş – tanrıydı. Herşeyi yukarıdan görüyordu. Günahıtan nefret ederdi. Bu özellikleriyle Hindu dinindeki Varuna’ya benzer. Ölümsüzlüğü iddia ediyordu²⁰. Armenia tanrılarının çoğu İran kökenlidir ama Yunan etkileri de görülür²¹. Armenialılar’ın dini hakkında bilgi veren Agathangelos “tapınakların yedi

¹⁴ Strabon, a.g.e., XI, 13.9

¹⁵ Redgate,a.g.e., s. 81

¹⁶ Moses , CATRS, II, s. 198

¹⁷ Appianos, XII, 15. 104

¹⁸ Ksenophon, a.g.e., IV, 5.35

¹⁹ J.R. Russel, *Zoraastrianizm in Armenia*, Cambridge, Harward University Iranian Series, Cilt 5, 1987, s .334

²⁰ Chahin,a.g.e., s. 260

²¹ Redgate,a.g.e., s. 108

sunacağından bahseder, bu şekilde muhtemelen yedi önemli kült merkezini tarif eder²². Buna göre Aramazd , Ahura-Mazda (Zeus)'a ait Ani kentinde kült merkezi vardır. Anahit (Anahita- Artemis) Akilisene, Artaksata ve Ashtishat'da tapınım yerleri vardı. Armenia'ya yaşam ve bereket getirdiği düşünülürdü²³. Artaksias sikkelerinde, Zoraastrianizm'de kutsal kabul edilen selvi ağacı ve Vahang'ı temsil ettiği düşünülen Yunan tanrısı Herakles görülür²⁴. Bu figür Zoraastrianizm'de güç ve zaferi ifade eder Vahang (Yunanca'da Herakles , İran'da Verethragna) güç ve zaferi simgelerdi. . Zamanla insanlaşan güneş ile efsanevi kral Vahang'ın kişiliği özdeşleştirilmiş ve bir kült ortaya çıkmıştır. Ermeni Koğtan şarkılarında ozanlar Vahang'ın efsanevi doğum hikayesini anlatır²⁵. Pampir adı verilen telli bir çalgı ile söylenen doğum hikayesi şöyledir :

*Doğum sancısı içindeydi yer ve gök
Doğum sancısıydı kıpkızıl deniz
Ve deniz gibi sancılıydı kırmızı kamış
Kamışın içinden duman tütüyordu
Kamışın içinden alev çıkıyordu
Ve alevlerin arasından
Bir çocuk çıkıp koşuyordu
Saçları ateşten
Sakalı ateştendi
Ve birer güneşti gözleri²⁶*

Vahang, Hintliler'in ateş tanrısı olan Agni ile de aynıdır. Vah = getiren, akni = ateş (ateş getiren) anlamına gelir. Hintliler'in Veda'sında şöyle geçer “..Agni, sen ki gökten , yerden , dalgalardan doğdun. Ateşlerini yak, seni doğuran yer, gök, deniz... Agni, alev saçan ateşini başıyla. Altın renkli sakallı Agni, kendisine konulan kuru yemekleri yer..” deniliyor.

Moses, Artaksias'ın (M.Ö 115 – 90) Yunan tanrılarını Armenia'ya getirdiğinden bahseder. Buna göre Artaksias (Ardaşes) Pontos Kralı Mithridates ile anlaşır ve kendisine kızını verir. Daha sonra büyük bir ordu ile kuzeye yürür. Trakya'ya,

²² Agathangelos , *History of the Armenians*, Haz. G.Ter-Mkrtchean ve St. Kanayants, çev. Thomson, CATRS, 1976, s . 40 - 41

²³ A.e 53 , s. 64-65

²⁴ Russel, a.g.e.,s. 73

²⁵ Kerovpyan, a.g.e., s. 61

²⁶ A.e, s. 58 – 59

Yunanistan'a gider. Yunanlılar Artaksias'a bir çok heykel armağan ederler, oradan Artemis , Herakles, Apollon'un tunçtan yapılmış heykellerini getirir. Bunların arasında Armenia'lılar tarafından Anahit adı verilen "Diana" heykeli de bulunuyordu. Bu heykeli Armavir'e diktirir. Yunanistan'dan bunlardan başka Zeus, Athena, Hephaistos, Aphrodite heykellerini de Armenia'ya aktarır. Ölümünden sonra Herakles heykeli, Vahang heykeli yerine dikilir. Daha sonra Diana heykeli de Tigranes tarafından Erzincan'a (Eriza) dikilir.

Armenia ve Yunan , Roma tanrıları şöyle karşılaştırılabilir :

Ahura-mazda	Zeus, Jüpiter
Mihr	Hephaistos
Anahit	Diana, Artemis
Nane	Athena, Minerva
Astgik	Aphrodite, Venüs
Vahakn	Herakles
Tir	Hermes yada Apollon

Diğer önemli tanrılar Astlik (Astarte) Aphrodite ile aynıdır ve Ashtishat'da tapılırdı. Tir (Apollon)'un Artaksata'da tapınım yeri vardır²⁷. Armenia'da kişi isimleri yoğun olarak İran kökenli, daha çok Parthia dilindedir. En çok karşılaşılan Tiridates, Tir'den türemiştir. Ana tanrıca Anahit'in adı bugün de popüler bir kadın ismi olarak yaşar²⁸. Armenia'da muhtemelen Zoroastrianizm ile birlikte ruhlara tapınım da vardı. "Uru" kelimesi önceleri "ruh" anlamında kullanılırken sonra "hayalet" anlamında kullanıldı²⁹. Ay'ında ruhsal bir gücü olduğu düşünülüyordu. M.S 5. yüzyılda yaşayan Armenia'lı yazar Eznik Ay'ın epilepsi hastalığına neden olduğunu yazar³⁰. Armenia toplumunda , mevsimsel festivallerle kutlanan ateş kültü törenleri vardı. Antik İran ateş festivali Zoroastrianlar tarafından Nisan ayında kutlanırken bu

²⁷ Agathangelos, a.g.e., s. 316

²⁸ Fisher , a.g.e, s. 218

²⁹ Russel, a.g.e., s. 334

³⁰ Eznik, *De Deo*, Haz., Fr. Çev., L. Maries ve C. Mercier, Cilt 2, Paris, *Patrologia Orientalis*, 1959, s. 630

kutlama Armenia'da Şubat ayında yapılıyordu³¹. Armenialılar ibadetlerini açık alanda yaparlardı. Armenialılar'da Güneşe Arekak Ar – e – akn / Tanrının gözü denilmesi Antik çağdan kalmadır ve antik çağ da güneşe tapmaları ile ilgilidir. Armenialı'lar Güneş'e tapardı.Bugün bile Armenialılar dua ederken yüzlerini doğuya çevirirler. Ayrıca kiliselerinde mihrabın konumu doğuya doğrudur.Zamanla Güneş ile Vahagn'ın kişiliği özdeşleştirilir, Güneş'e tapınma Vahagn'a tapınmaya döner. Her ayın yirmiyedinci gününe Vahagn adı verilir³². Ağaç tapınımı da Armenia kültüründe yer alıyordu. Sosi (çınar ağacı) demektir. Sos veya Sosanivar ise çınara adanmış anlamına gelir. Ayrıca ormanlar da tanrıların yaşadığına, rüzgar estiğinde yaprakların çıkardığı sesin tanrıların sesi olduğuna inanılırdı. Rüzgarın yönü ve gücü, çıkardığı seslerden (hafif ya da şiddetli olması) geleceği tahmin ederlerdi. Bu seslerin ağaçlar yada yapraklar arasında konuşan , istek yada emirlerini bildiren tanrılardan geldiğine inanılırdı. Hayg'ın oğlu Armenak'ın Armavir'de “Sosiler ormanı” oluşturduğuna ve bu ağaçlara tapınmaya kendini adayanlar olduğu anlatılır.

Moses Syria –Seloukos tanrısı da olan Asur kökenli Barshamin'den de söz eder.Bu heykelin fildişi, kristal, gümüş süsleri olduğundan ve gene fildişi ve kristalden yapılmış bir burç (horoskop) tableti olduğundan söz eder³³.

---

³¹ Redgate,a.g.e., s. 109

³² Armenia takviminde 30 gün vardır ve günlere verilen isimler sırasıyla şöyledir ;
Arek, Hirant, Aram, Markar, Ahrank, Maztegan, Asdğig, Mihr, Tzobaper, Murts, Yerazahan, Ani,
Barğhar, Vanadur, Aramazi, Mani, Asag, Masis, anahid, Arakadz, Kırkur, Gortuk, Dzımag, Lusnag,
Tsiron, Nıbad, Vahagn, Sein, Varak, Kişeravar

³³ Moses, a.g.e., 1.14,11,12

SONUÇ

Bu tez çalışması sırasında Eskiçağ'da Armenia Bölgesi'nin tarihi ile ilgili olarak pek çok konunun yapılan çalışmalara rağmen karanlıkta kaldığı gözlenmiştir. Araştırma sırasında en başta karşılaşılan sorun Armenia halkının kökenidir, bu konu hakkında tüm Eskiçağ kaynakları göç teorisinden ve Armenia halkının Kuzey Yunanistan'da yaşayan halklar ve Phryg bağlantısı olduğundan bahsetse bile, günümüzde yapılan ve göç teorisinin kabul edildiği araştırmalarda bile Urartu ve Armenia aynı devlet olarak gösterilmek istenmektedir. Urartular ve Armenia'nın aynı olmadığı açıktır çünkü;

- 1- Tüm Eskiçağ yazarları Armenia halkı ve Teselyalılar ile, Armenia halkı ve Phrygliler'in bağlantısından bahsederek, Armenialıların batıdan göç ettiğini bildirir
- 2- Armenialıların dini İran Kökenli Zoraastrianizm'dir ve bu dinin Urartu dini gelenekleri ile bağlantısı yoktur. Urartu arkeolojisi ateşe tapma kültürü ile ilgili kanıt vermez. Armenia halkının Zoraastrianizm'i seçmesi belki de güneşe tapma geleneğinin ateşe tapmaya dönüşmesi olarak yorumlanabilir. Bugün bile Ermeni kiliselerinde mihrap doğuya doğru yapılır ve dua ederken doğuya dönerler. Armenia'nın Ana tanrıçası Anahit figürü Yunan dinindeki Artemis ve Phryg dinindeki Kybele ile benzeşir.
- 3- Urartular yazı yazıyorlardı, eğer Armenia ile bir bağlantıları olsaydı, Armenia halkının aynı yazılı geleneği sürdürmesi beklenirdi. Oysa Armenia alfabesi M.S 5. yüzyılda İncil'in okunabilmesi için yaratılmıştır.
- 4- Pek çok dil bilimciye göre Armenia dili Hint- Avrupa dil ailesinin satem grubundandır. Zamanla değer pek çok dilde olduğu gibi komşu coğrafyaların dilinden kelime almış ve etkilenmiştir

Bir toplumu oluşturan ana elementler olan dil,din, yazı gibi unsurların farklı olması bu iki toplumun yakın ya da aynı coğrafyalarda yaşamış fakat birbirinden tamamen ayrı karakterde olduğu sonucuna bizi götürür. Bu konunun aydınlatılması ve bilimsel gerçeklerin ortaya çıkması ve özellikle uluslararası yayınlarda rastladığımız ciddi

tarihi hataların düzeltilmesi için hem Armenia tarihi hem de Urartu tarihi ile ilgili daha fazla araştırmanın yayınlanması yardımcı olabilir.

Armenia'da kurulan krallık ve hanedanlık aileleri ve devletin iç yapısı hakkında ise kayıtlara geçmiş ayrıntılı bilgi yoktur. Eldeki veriler çoğunlukla Yunan ve Roma'lı yazarların bıraktığı, Armenia'nın diğer devletlerle olan ilişkisi üzerine yoğunlaşan belgelerdir. M.S 5. yüzyıla kadar bilinen Armenia'lı bir yazarın olmaması da devletin iç yapısı ve halkla ilgili ayrıntılı bilgi almayı zorlaştırır. Karanlıkta kalan ve Armenia devletinin iç yapısını, kültürünü, ticaretini ortaya koyabilecek daha fazla bilginin ancak yapılacak arkeolojik kazılarla ortaya çıkabileceği ise açıktır. Günümüzde dahi bu coğrafya da görülen ve Ksenophon'a dayanarak kökenlerini Eskiçağ'dan aldığını düşündüğümüz yaylacılık kültürü ise arkeolojik verilere kimi yerde ulaşmayı zorlaştırabilir. Armenia'da Yunan dili ile yazılmış yazıtların olduğu bazı kaynaklarda yer olsa da bu konuda ayrıntılı bilgi edinilememiştir. Bu konunun ayrı bir çalışmada incelenmesi faydalı olabilir.

Hıristiyanlığın kabulü Armenia'ya yeni bir yaşam tarzı ve kimlik sunsa da bu yeni yaşam görüşünün halkın tamamı tarafından kabulü birkaç yüzyıl almış olmalı. Toplumun Hıristiyanlaşması ise gittikçe etkisini arttıran Müslümanlık karşısında Armenia'da halkın kimliğini koruyabilmesini sağlamış olmalı. Yaklaşık M.S 8. yüzyıldan sonra yoğunlaşan Müslüman akınları, Bizans – İslam çekişmesi ve beraberinde doğudan yayılan büyük göç dalgaları bir kısım Armenia halkının Kilikia'ya kaçmasına neden olmuştur. Kilikia'da kurulan yönetim kimi zaman Haçlı ordularının desteğini olarak kimi zaman da onlarla çatışarak yaklaşık M.S 10 ve 14. yüzyıllar arasında varlığını sürdürse de ayakta kalamamıştır.

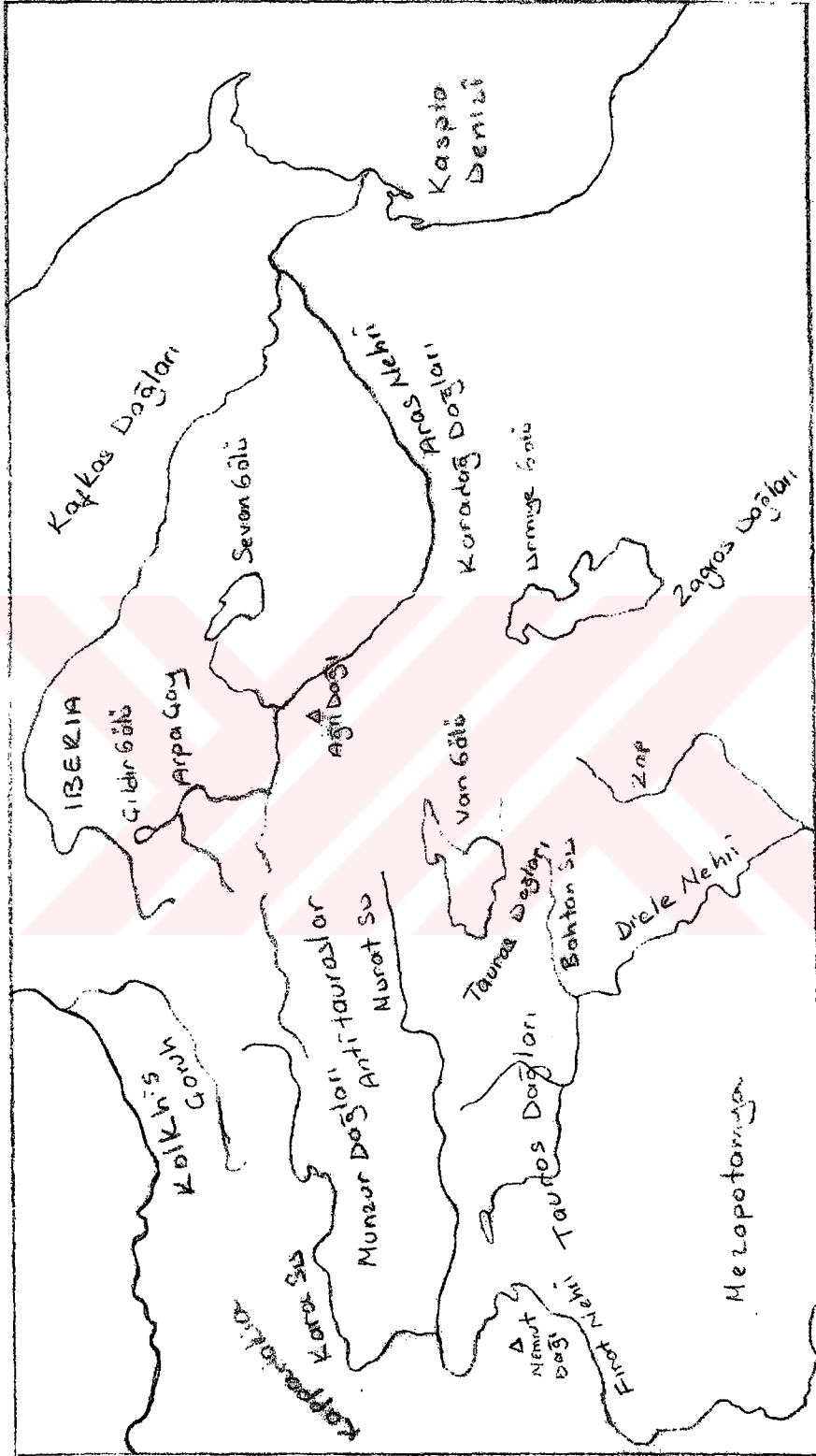
Doğudan gelen Türkmen, Selçuklu gibi gruplarla karşılaşan Armenialılar'ın onlarla ilişkisi ise tarihçiler tarafından ayrıntısıyla ele alınması ve aydınlatılması gereken bir konudur.

ROMA İMPARATORLARI KRONOLOJİSİ

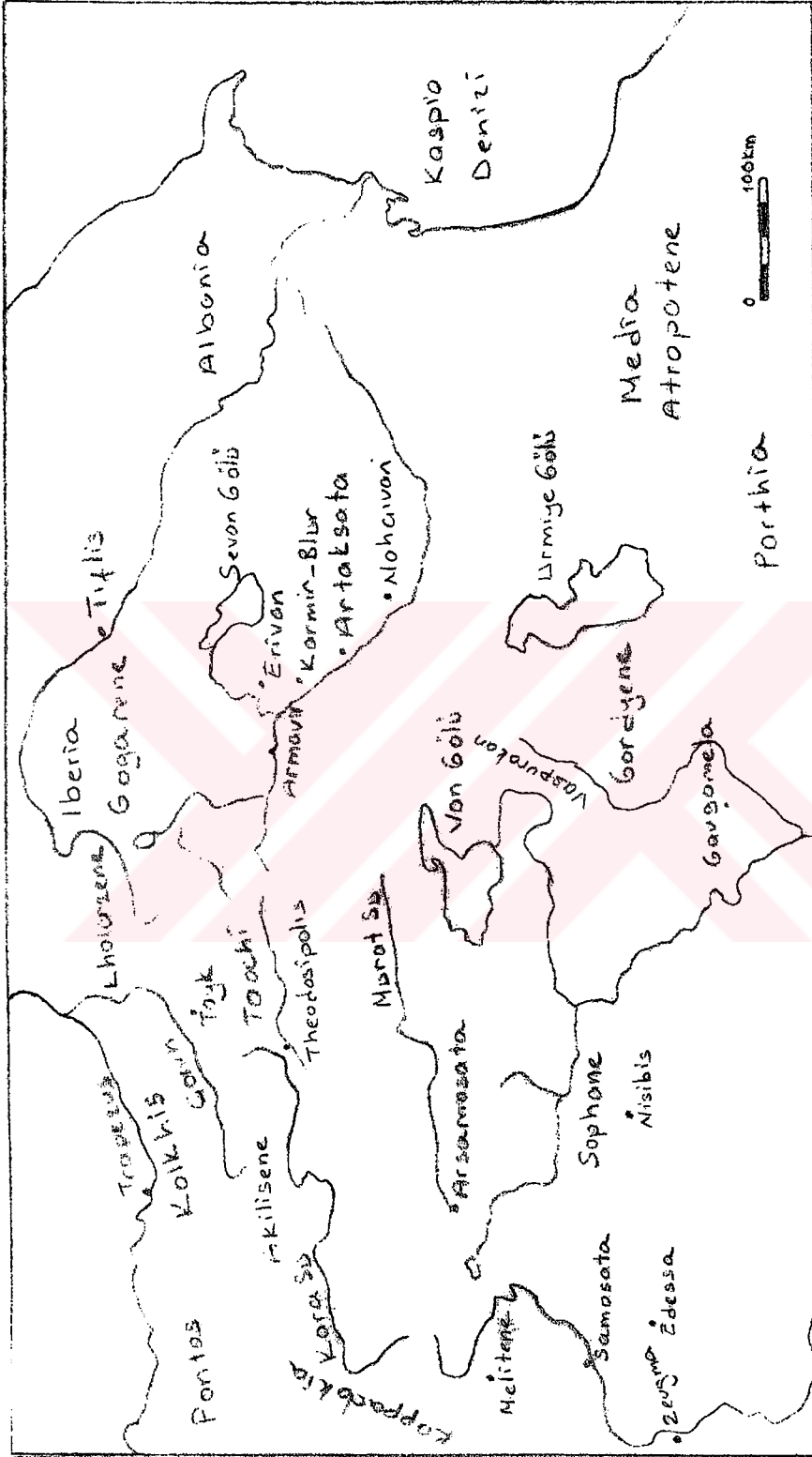
Augustus	M.Ö	27 – M.S. 14
Tiberius	M.S	14 – 37
Caligula		37 – 41
Claudius		41 – 54
Nero		54 – 68
Galba		68 – 69
Otho		69
Vitellius		69
Vespasianus		69 – 79
Titus		79 – 81
Domitianus		81 – 96
Nerva		96 – 98
Traianus		98 – 117
Hadrianus		117 – 138
Antonius Pius		138 – 161
Marcus Aurelius		161 – 180
Lucius Verus		161 – 169
Commodus		176 – 192
P.Helvius Pertinax		193
M.Didius Julianus		193
L.Septimius Severus		198 – 208
M.A.Antoninus (Caracalla)		
L.Septimius Severus		208 – 211
M.A. Antonius (Caracalla)		
L.Septimius Geta		
M.A. Antoninus (Caracalla)		211 – 212
L.Septimius Geta		
M.A.Antoninus(Caracalla)		212 – 217
M.Opellius Macrinus		217 – 218
M.Opellius Macrinus		218
M.O.Diadumenianus		
M.A.Antoninus (Elagabalus)		218 – 222
M.A.Severus Alexander		222 – 235
C.J.V. Maximinus Thrax		235 – 238
D.C.CalvinusBalbinus		238
M.C.Pupienus Maximus		
M.A. III Gordianus		238 – 244
M.Julius Philippus		244 – 248
M.Julius Philippus		248 – 249
M.JuliusPhilippus (oğlu)		
C.M.Q.Decius Traianus		249 – 251
C.V.Trebonianus Gallus		251 – 253
C.V.A.Gallus Volusianus		
M.Aemilius Aemilianus		253

P.Licinius Valerianus	253 – 260
P.Licinius Gallienus	
P.Licinius Gallienus	260 – 268
M.A. II Clodius	268 – 270
M.A.Claudius Quintillus	270
L.Domitius Aurelianus	270 – 275
M.Claudius Tacitus	275 – 276
M.Annius Florianus	276
M.Aurelius Probus	276 – 282
M.Aurelius Carus	282 – 283
M.Aurelius Carinus	283 – 284
M.A.Numerianus	
C.A.V.Diocletianus	284 – 286
C.A.V.Diocletianus	286 – 305
M.A.V.Maximianus	
F.Valerius I.Constantius	305 – 306
G.Valerius Maximianus	
G.Valerius Maximianus	306 – 307
F.Valerius Severus	
G.Vaşerius Maximianus	307 – 308
F.Valerius I. Constantinus (Magnus)	
G.Valerius Maximianus	308 – 310
V.Licinianus Licinius	
G.Valerius Maximianus	310 – 311
V.Licinianus Licinius	
G.Valerius Maximinus	
F.Valerius I. Constantinus (Magnus)	
V.Licinianus Licinius	311 – 313
G.Valerius Maximinus	
F.V I. Constantinus(Magnus)	
F.V.I. Constantinus(Magnus)	313 – 324
V.Licinianus Licinus	
F.V.I. Constantinus(Magnus)	324 – 337
F.C. II. Constantinus	337 – 340
F.Julius Constans	337 – 350
F.Julius II. Constantius	337 – 361
F.Claudius Julianus	360 – 363
F.Claudius Jovianus	363 – 364
F. I.Valentinianus	364 – 375
Flavius Valens	364 – 378
E.Gratianus	367 – 383
F. II.Valentinianus	375 – 392
I. Theodosius (Magnus)	379 – 395

Armenia Haritası

Armenia Haritasi

Behistun Rölyefi

ARMENIA DILI				GEORGIAN				YUNANCA		İBRANİCE			
BÜYÜK HARF	KÜÇÜK HARF	SAYISAL DEĞER	OKUNUŞ	OKUNUŞ	MXEDRULİ	NUSXA - XUCURİ	ASOMTAVRULİ	SAYISAL DEĞER	BÜYÜK HARF	OKUNUŞ	KARE HARF	SAYISAL DEĞER	OKUNUŞ
Ա	ա	1	a	ა	ა	ა	ა	1	Α	a	א	1	
Բ	բ	2	b	ბ	ბ	ბ	ბ	2	Β	b	ב	2	b
Գ	գ	3	g	გ	გ	გ	გ	3	Γ	g	ג	3	g
Դ	դ	4	d	დ	დ	დ	დ	4	Δ	d	ד	4	d
Ե	ե	5	e	ე	ე	ე	ე	5	Ε	e	ה	5	h
[Վ > 3000]				ვ	ვ	ვ	ვ	6	Ϝ/Ϛ	(v)	ו	6	v
Զ	զ	6	z	ზ	ზ	ზ	ზ	7	Ζ	(d)z	ז	7	z
Է	է	7	ē	ე	ე	ე	ე	8	Η	ē	ח	8	h
Ը	ը	8	a										
Թ	թ	9	t	თ	თ	თ	თ	9	Θ	t	ט	9	t
Ժ	ժ	10	z										
Ի	ի	20	i	ი	ი	ი	ი	10	Ι	i	י	10	i
Լ	լ	30	l										
Խ	խ	40	χ										
Ծ	ծ	50	c										
Կ	կ	60	k	კ	კ	კ	კ	20	Κ	k	כ	20	k
Հ	հ	70	h										
Ձ	ձ	80	j										
Ղ	ղ	90	l	ლ	ლ	ლ	ლ	30	Λ	l	ל	30	l
Ճ	ճ	100	č										
Մ	մ	200	m	მ	მ	მ	მ	40	Μ	m	מ	40	m
Յ	յ	300	y										
Ն	ն	400	n	ნ	ნ	ნ	ნ	50	Ν	n	נ	50	n
Շ	շ	500	š										
[Թ > 300]				թ	թ	թ	թ	60	Ϙ	ks	ס	60	s
Ո	ո	600	o	ო	ო	ო	ო	70	Ο	o	פ	70	
Չ	չ	700	č										
				[Թ > 2000]									

ARMENIA DILI				GEORGIAN				YUNANCA		İBRANİCE			
BÜYÜK HARF	KÜÇÜK HARF	SAYISAL DEĞER	OKUNUŞ	OKUNUŞ	MEYDRLİ	NUSXA - XUCURİ	ASOMTAVRULİ	SAYISAL DEĞER	BÜYÜK HARF	OKUNUŞ	KÜÇÜK HARF	SAYISAL DEĞER	OKUNUŞ
Պ	պ	800	p	թ	ბ	ჟ	უ	80	Π	p	פ	80	p
Ջ	ջ	900	j	[Ջ > 8000]							צ	90	s
[ժ > 10]								90	ϕ	(q)	ק	100	q
Բ	բ	1000	f	բ	გ	დ	ქ	100	Ρ	r	ר	200	r
Ս	ս	2000	s	ს	ც	ც	ც	200	Σ	s	שש	300	s
Վ	վ	3000	v	[Յ > 6]									
Տ	տ	4000	t	ტ	ჭ	ღ	ყ	300	Τ	t	ת	400	t
Ր	ր	5000	r	(6 > 100)									
Ծ	ց	6000	r	[Յ > 2000]									
Խ	չ	7000	w	ვი	ჯ	ქ	ყ	400	Υ	ii			
ՈՒ	ու		(u)	(u)	(უ)	(უ)	(ო,ყ)		OY	(u)			
Փ	փ	8000	p'	პ	ვ	ჭ	ჭ	500	Φ	p'			
Կ	ք	9000	k'	კ	ქ	ჭ	ჭ	600	X	k'			
								700	Ψ	ps			
				გ	ვ	ჟ	ი						
								800	Ω	ō			
				ქ	ყ	ყ	ყ						
[Շ > 500]				შ	შ	ყ	ყ	900	ς				
[Չ > 700]				წ	წ	ქ	ქ	1000					
[ზ > 6000]				ც	ც	ც	ც	2000					
[ლ > 80]				ლ	ლ	ქ	ქ	3000					
[თ > 50]				თ	თ	ქ	ქ	4000					
[ძ > 100]				ძ	ძ	გ	გ	5000					
[ზ > 40]				ზ	ზ	ქ	ქ	6000					
				ყ	ყ	ყ	ყ	7000					
[ლ > 900]				ლ	ლ	ქ	ქ	8000					
[ჯ > 70]				ჯ	ჯ	ქ	ქ	9000					
Օ	օ	10000	ō	օ	ჭ	ჭ	ჭ	10000	[Ω > 900]				
Ֆ	ֆ	20000	f										

KAYNAKÇA

A - ANTİK KAYNAKLAR

- Aelius Spartianus** **Hadrian : Lives of the later Caesars,**
İng.çev. Antony Birley, Londra, Penguin Books,1976
- Agathangelos** **History of the Armenians,** Haz, G. Ter-Mkrtchean
ve St. Kanayeants,İng. çev. Thomson, CATRS,1985
- Ananian** **La data e le circostanze della consecrazione di St.
Gregoria Illuminatore”,** Le Museon, 1961
- Aristakes** **Historia,** çev., Canord ve Berberian y.y., Londra,
1973
- Appianos** **Historia Romana,** Haz., H. White, Londra, The Loeb
Classical Library
- Arrianos** **Alexandrou Anabasis,** Haz., I. Rabson, The
Loeb Classical Library
- Arrianos** **Parthika,** Haz. A.G.Roos, V. ii , Scripta Minora et
Fragmenta, Leipzig,1967
- Augustus** **Monumentum Ancyranum: Ankara Anıtı**
Haz. H.Dereli, MEB Yayınları , Ankara,1949
- Cassius Dio** **Historia Romana,** Haz., E. Carry, Londra, The
Loeb Classical Library
- Cicero** **Pro lege Manilia,** Haz., H. Grose Hedge, Londra, The
Loeb Classical Library

- Curtius Rufus **Historia Aleksandri Magni Makedonis**, Haz., C. Rolfe, Londra The Loeb Classical Library
- Diodorus **Bibliotheka Historika**, Haz., T.E. Page, Londra The Loeb Classical Library
- Eutropius **Breviarium Historiae Romana**, Haz. C.G Baumgarten- Crusiur, H.R Dretsch, Teubneri, Lipsiae, 1883
- Eznik **Epic Histories**, Haz. K. Patkanen (St. Petersburg, 1883)CATRS, 1984; İng. çev. Garsonian, 1989, New York, CATRS, 1988
- Eznik **De Deo**, Haz.,Fr. Çev., L Maries ve C . Mercier, Cilt 2, Paris, Patrologia Orientalis, 1959
- Hesiodes **Hesiodes Eseri ve Kaynakları**, çev., Sabahattin Eyüpoğlu, Azra Erhat, Ankara, TTK, 1988
- Heodotos **Historiai**, Haz., A.D. Godley, Londra, The Loeb Classical Library
- Historia Augusta : Marcus Aurelius Antonius**
Haz. Çiğdem Menzilioğlu,İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,2002
- Iustinus **Cornelius Nepus** , İng.çev, John Selby Watson, Bohn, 1853
- Iustinus **Epitoma Historiarum Phippicarum Pompei Trogi**
Haz. O.Seel,Stutgard,1972

- Johannes Katalikos **Historia**, Haz., M.Emin, İng. çev.,
Maksoutian, 1987
- Julius Capitalinus **Antonius Pius : Lives of the Later Caesars**,
London , Penguin Books,1976
- Ksenophon **Anabasis**, Haz., C.L. Brownson, Londra, The
Loeb Classical Library
- Ksenophon **Kyropaideia**, Haz., Walter Miller,Londra, The Loeb
Classical Library
- Livius **Ab Urbe Condito**, Haz., A.C. Schlesinger, Londra,
The Loeb Classical Library
- Lazarus **Historia**, İng. çev., Thomson,
CATS, 1991
- Khoroneli Moses **Historia**, Haz., Robert W. Thomson,
Cambridge, Harward University Press, 1978
- Plutarkhos **Bioi Paralleloi**, Haz., B. Perrin, Londra, The Loeb
Classical Library
- Plinius **Naturalis Historiae**, Haz., W.H.S. Jones, Londra,
The Loeb Classical Library
- Polybios **Historiai**, Haz., W. R. Paton, Londra, The Loeb
Classical Library
- Sebeos **Historia**, Haz., K.Patrenekan, Fr. Çev.,
Macler, İng. çev, Bedrosian, 1985

- Strabon **Geographika**, Haz.,E.H.Warmington, Londra, The Loeb Classical Library
- Tacitus **Annales**, Haz., G.P. Goold, Londra, The Loeb Classical Library
- Thomas Artsruni **Historiai**, Haz., K.Patkanean, (St. Petterburg 1887), İng. çev., Thomson, Detroit, Harward Univesity Pres,1985

B – MODERN KAYNAKLAR

- Akurgal 1993 E. Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, 4.b.s, İstanbul, Net Yayınevi
- Akşit 1985 O.Akşit ,**Roma İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi
- Anderson 1951 J.G.C. Anderson, **The Eastern Frontier Under Augustus**, CAH
- Atlan 1970 S.Atlan, **Roma Tarihinin Ana Hatları**, I.Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi
- Basmacıyan 1917 A.Basmacıyan, **Ermeniler'in Yeni Tarihi**, Paris
- Belli 2000 O.Belli, **Urartular**, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, Görsel Yayınları

- Bedoukian 1978 P.Z. Bedoukian, **Coinage of the Artakxiads of Armenia**, Royal Numismatic Society, Special Publication 10, Londra
- Brosset 2003 M.F.Brosset, **Gürcistan Tarihi**
Çev., H. D. Andresyan, Haz., Erdoğan Mercil,
Ankara, TTK
- CAH Cambridge Ancient History
- Chahin 2001 M.Chahin, **The Kingdom of Armenia**, Midsomer
Norton, Curzon Caucasus Library
- Chaumont 1985 A.,Chaumont, **A propos des premieres interventions
parthes en Armenia et des circonstances de
l'avenement de Tigrane le Grand,**
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae,
Budapeşte
- Cameron 1973 G.G., Cameron, **“The Persian Satrapies and Related
Matters”**, Journal of Near Eastern Studies
- CATRS Classical Armenian Text Reprint Series
- Cook 1985 J.M. Cook, **The Rise of Achaemenids**, The
Cambridge History of Iran, Cilt 2, Cambridge
- Diakonoff 1984 I.M.Diakonoff, **The Pre-History of the Armenian
People**, İng .çev., L. Jennings, Caravan Boks
New York

- Erinç 1953 S.Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları
- Erzen 1992 A Erzen **Doğu Anadolu ve Urartular**, 3.bs., Ankara, TTK
- Farkars 1985 A. Farkars, **The Behistun Relief**, Cilt 2, The Cambridge History of Iran
- Fisher 1986 W.B.Fisher, **The Land of Iran**, Cilt 1, The Cambridge History of Iran
- Frye 1965 R.N.Frye, **The Heritage of Persia**, Londra, Wiendenfeld Nicolson
- Hewsen 1984 R.H.Hewsen, **Introduction to Armenian Historical Geography III**, The Boundries of Orondit Armenia, New York, REArm
- Hewsen 1985-6 R.H.Hewsen, **In search of Tiridates the Great**, New York, Journal of the Society for Armenian Studies
- İnaldık 1965 H.İnaldık, **Türkiye Gölleri**, İstanbul, 1965
- Garsonian 1970 N.Garsonian, **Armenia in the period of Justinian**, The Political Conditions Based on the Naxarer System, İng. çev., Garsonian, y.y., Lisbon
- Garsonian 1997 N.Garsonian. **The Arap Invasions and the Rise of the Bagratuni**, The Armenian People from Ancient to Modern Times, Haz., Richard Hovannisian, Los Angales, University of California, Macmillan Pres

- Gregory 1995 S.Gregory, **Roman Military Architecture on the Eastern Frontier From A.D 200 – 600**, Cilt 3, Amsterdam, Adolf M. Hakkert Publisher
- Ghirsman 1975 A.Ghirsman, **İran**, Penguin Books, Harmonds
- Jones 1982 A.H.M. Jones ,**The Roman Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford, Oxford University Pres
- Kerovpyan 2000 K.Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev., S. Seropyan, İstanbul, Aras Yayınevi
- King ,Thompson 1907 C.W. King, R.C.Thompson, **The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia**, Londra
- Lequenne 1991 F.Lequenne**Galatlar**, çev., S. Albek, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991
- Lloyd 2000 S.Lloyd, **Türkiye'nin Tarihi**, çev., E. Varinlioğlu, Ankara, Tübitak Yayınları,
- Lloyd 1967 S.Lloyd, **Early Higlands Peoples of Anatolia**, Londra, Thames and Hudson
- Magie 1950 D.Magie,**Roman Rule in Asia Minor I -II: To The End of The Third Century After Christ**, Princeton, Princeton University Press
- Mayer 1983 W. Mayer,**Sargons Feldzug gegen Urartu – 714**", Mitteilungen der Deutschen Orient zu Berlin

- Morgan 1919 J.D.Morgan,**Historie de Peuple Armenien**, Paris
- Özsait 2000 M.Özsait, **Anadolu'da Hellenistik Dönem**,
Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt 2,
İstanbul ,Görsel Yayınevi
- REArm Revue des Etudes Armeniens
- Redgate 2000 A.E.Redgate, **The Armenians**, Londra, Blackwell
Publishers
- Rostovtzeff 1978 M. Rostovtzeff,**The Sarmatie and Parthians**,CAH
- Russel 1989 J.R. Russel, **Zoroastrianizm in Armenia**, Harward
University Iranian Series, Cilt 5, Cambridge,
Massachuset
- Saraçoğlu 1989 H.Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**,2.bs., İstanbul,
Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Sevin 2002 V.Sevin,**Anadolu'da Pers Egemenliği**,Anadolu
Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt. 2, İstanbul,
Görsel Yayınları
- Sherwin – White 1984 A.N Sherwin – White, **Roman Foreign Policy
in the East B.C 168 – To A.D1**” Londra
- Tarn 1985 W.W.Tarn, **Persia from Xerxes to Alexander**, CAH,
Londra

- Tarn 1984 W.W.Tarn, **The War of the East Against West**, CAH, Londra
- Tarn 1968 W.W.Tarn, **The Dream of Empire**, CAH, Londra
- Tarn 1983 W.W.Tarn, **The Triumph of Octavian**, CAH, Londra
- Taumanoff 1963 C.Taumanoff, **The Orondits of Armenia**, Studies in Caucasian History, Georgetown, Georgetown University Pres
- Toynbee 1954 A.Toynbee, **A Study of History**, Cilt 5, Oxford, Oxford University Press
- Uraz 1987 E.Uraz, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları
- Weber 1968 W.Weber, **Hadrian**, Cilt 2, CAH, Londra
- Wilkinson 1972 R.D.Wilkinson, **Armenia in Hellenistic and Modern Times**, Cambridge, Cambridge University Press
- Wingler 1978 G.Wingler, **The History of the Syriac Prebaptismal Anointing In the Lights of the Earliest Armenian Sources**", *Orientalia Christina Analecta*
- Wisher 1968 W.B. Wisher, **The Land of Iran**, Cilt. 3, CAH, Londra